

**Reading Material
for**

S.Y.B.A

Semester : III

Subject : Logic & Philosophy

Paper No. : 6

Ancient Greek Philosophy : Paper- 6

Code: UA03CPHI06

**Edited by
Dr. B.M. Gajera**

S.Y.B.A
Semester -3

Ancient Greek Philosophy : Paper- 6

અનુક્રમણિકા

૧. પ્લેટોની કૃતિઓનો ટૂંકમાં પરિચય
૨. ‘જ્ઞાન એટલે સંવેદન’ એ મતનું ખંડન
૩. તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ
૪. થેલિસનું ચિંતન (Thales)
૫. એનેક્સિમેન્ડર (Anaximander)
૬. એનેક્સિમેનીઝ (Anaximandies)
૭. પાયથાગોરસ (Pythagoras)
૮. હેરાક્લાઇટસ (Heraclitus)
૯. પાર્મેનાઇડીઝ (Parmenides)
૧૦. એમ્પેડોકલીઝ (Empedocles)
૧૧. એનેક્સાગોરસ (Anaxagoras)
૧૨. ડેમોક્રિટસ (Democritus)
૧૩. સોફિસ્ટ દર્શન (The Sophist Philosophy)
૧૪. પ્રોટાગોરસ (Protagoras)
૧૫. ગોર્જિયાસ (Georgias)
૧૬. સોક્રેટીસ (Socratics)
૧૭. સોક્રેટિક પદ્ધતિ અને તેની વિશેષતાઓ

૧૮. એરિસ્ટોટલની કારણ મીમાંસા

૧૯. એરિસ્ટોટલે કરેલ પ્લેટોના રૂપતત્ત્વ યા પ્રત્યયની આલોચના

૧. પ્લેટોની કૃતિઓનો ટૂંકમાં પરિચય

પ્રાસ્તાવિક:

પ્લેટોને એક મહાન દાર્શનિક ઉપરાંત બીજી અનેક રીતે ઓળખાવવામાં આવે છે કારણ કે તેમનામાં બીજા અનેક ગુણો હતા. ચિલી લખે છે કે, “પ્લેટો એક કવિ અને રહસ્યવાદી હતા, સાથે સાથે તેઓ દ્વન્દ્વવાદી અને દાર્શનિક પણ હતા. તેમનામાં તાર્કિક વિશ્લેષણ અને અમૂર્ત વિચારોની મહાન શક્તિ હતી. તેમના વિચારોની આ પ્રકારની વ્યાપકતા કાવ્યમય તથા ઊંડાણ ભર્યા રહસ્યવાદી ભાવનાઓથી ભરેલ હતી. તેઓ શુભ ચરિત્રના અને જન્મથી કુલીન હોવા છતાં, એવા આદર્શવાદી હતા કે નીચ અને અન્યાયપૂર્ણ બાબતોનો વિરોધ કરતા હતા.” તેમના વિશાળ સાહિત્ય સમૃદ્ધિનો આછો પરિચય મેળવવો જરૂરી છે.

પ્લેટોની સાહિત્ય સમૃદ્ધિ :

પ્લેટોના મોટાભાગના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે તેમ છતાં તેમના વાસ્તવિક ગ્રંથોની સંખ્યા કેટલી છે તે વિશે મતભેદ છે. ૩૫ સંવાદો, ૧૩ પત્રો અને ૧ પરિભાષાનો ગ્રંથ તેમની કૃતિઓ માનવામાં આવે છે. પ્લેટોના સંવાદો વિશ્વની અમૂલ્ય કૃતિઓ માનવામાં આવે છે. તે સાહિત્યિક દૃષ્ટિથી પણ મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. યુવાવસ્થામાં પ્લેટો દાર્શનિક કવિતા પ્રતિ આકર્ષાયા હતા. એમ માનવામાં આવે છે કે જો પ્લેટો દાર્શનિક ન બન્યા હોત તો વિશ્વના મહાન કવિ હોત. પ્લેટોએ પોતાના સંવાદોમાં પોતાના વિચારોને વ્યક્ત કરવા માટે કવિતાનો ઉપયોગ કર્યો નથી તેમ છતાં તેમના લખાણોમાં કવિતા જેટલી જ મધુરતા માણી શકાય છે. તેમાં રૂપક, કલ્પિત કથા અને અલંકાર પણ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેનાથી પ્લેટોના વાસ્તવિક મંતવ્યને સમજવામાં તેના અભ્યાસીને મુશ્કેલીનો અનુભવ થાય છે. આ સંવાદોમાં મુખ્ય વક્તા સોક્રેટિસ છે. પ્લેટો પોતે બહુ ઓછી જગ્યાએ ઉપસ્થિત થતાં જોવા મળે છે. લગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી સતત લખાયેલા પ્લેટોના સંવાદોને કાળક્રમમાં ગોઠવવાનું કાર્ય કઠણ છે. મોટેભાગે ત્રણ વર્ગમાં તેમના સંવાદોને વિભાજિત કરવામાં આવે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રથમ વર્ગના સંવાદો:

આ વર્ગમાં એપોલોજી, હિપ્પિયસ, માઈનર, લાઈસિસ, ચારમિડિઝ, ક્રીટો, પ્રોટાગોરસ વગેરે સંવાદનો સમાવેશ થાય છે.

એમ માનવામાં આવે છે કે, આ સંવાદો પ્લેટોએ મેગારા જતા પહેલા લખેલા હતાં. તેમની આ પ્રારંભિક રચના હોવાને કારણે તેમાં દાર્શનિક વિચારો ઓછા અને કલ્પના વધુ જોવા મળે છે. જો કે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તે અત્યંત ઉચ્ચકોટિની રચનાઓ છે. તેમાંથી કેટલાક ગ્રંથો તો સોક્રેટિસની સામે જ લખવામાં આવ્યા હતા. તેમાં સોક્રેટિસનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

બીજા વર્ગના સંવાદો:

ગોર્જિયાસ, થિયેટિટસ, સોક્રિસ્ટ, લેટસમેન, પાર્મેનાઈડિઝ વગેરે સંવાદો આ વર્ગમાં સમાવવામાં આવે છે. આ સંવાદો પ્લેટોના પ્રવાસ દરમિયાન લખાયેલા માનવામાં આવે છે. તેમાં પ્લેટો પર સોક્રેટિસ ઉપરાંત અન્ય પ્રભાવ પડેલો જોઈ શકાય છે જે તેમના વિદેશ પ્રવાસનું પરિણામ છે. તેમાં પ્લેટોના સ્વતંત્ર, ગંભીર, નિશ્ચિત તથા રચનાત્મક દાર્શનિક વિચારો જોવા મળે છે. આ સમયમાં જ પ્લેટોના ચિંતનનું કેન્દ્ર ગણી શકાય એવો ‘પ્રત્યયોનો સિદ્ધાંત’ની સ્થાપના થઈ હતી.

ત્રીજા વર્ગના સંવાદો:

આ વર્ગમાં સિમ્પોજિયમ, ક્લિલિબસ, ટિમિયસ, રિપબ્લિક, ક્રીટો, ક્રીકસ, લોઝ વગેરે સંવાદનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પ્લેટોના પરિપક્વ વિચારો પ્રતિત થાય છે. પ્રથમ વર્ગમાં ગંભીર દાર્શનિક વિચારોનો અભાવ હતો, બીજા વર્ગમાં સાહિત્યિક ભાષાનો અભાવ હતો, આ વર્ગમાં તે બન્ને અભાવોની પૂર્તિ થઈ જાય છે. અર્થાત્ આ વર્ગમાં સમાવિષ્ટ સંવાદોમાં વિચારની ગંભીરતા અને ભાષામાં સાહિત્યિકતા સોળે કળાએ ખિલી ઉઠે છે. આથી જ આ સંવાદોને પ્લેટોની સર્વશ્રેષ્ઠ રચનાઓ માનવામાં આવે છે. તેમાંથી ‘લોઝ’ છેલ્લી કૃતિ છે અને ‘રિપબ્લિક’ સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ કૃતિ છે. વિલ ડુરાંટ રિપબ્લિક વિશે લખે છે કે, આ ગ્રંથને વાંચતા એવું લાગે છે કે જાણે પ્લેટો સ્વયં પુસ્તકના રૂપમાં બદલાઈ ગયા છે. તેમાં પ્લેટોનું અધ્યાત્મજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન, શિક્ષણશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, કલા સિદ્ધાંત વગેરે બધું જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

સમાપન:

પ્લેટોના દર્શન વિશે ફૂલર લખે છે કે, પ્લેટોનું દર્શન અનેક પિતાઓનું સંતાન છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્લેટોએ પોતાની દાર્શનિક ઇમારતનું નિર્માણ પોતાના અનેક પૂર્વવર્તિ દાર્શનિકોની સહાયથી કરેલ છે. તેમના દ્વારા રચાયેલા ઉપરોક્ત સંવાદોમાં મોટાભાગના સંવાદોના નામો પોતાના પૂર્વવર્તિ દાર્શનિકોના નામ પર જ રાખ્યા છે. પોતાના પૂર્વવર્તિ દાર્શનિકોએ રજૂ કરેલા સત્યોને પ્લેટો ગ્રહણ કરીને તેને એક ઉચ્ચ સિદ્ધાંતમાં પૂનર્ગઠિત કરે છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે પ્લેટોનું કોઈ નવું પ્રદાન નથી. ખરેખર તો તેને સંગઠિત કરવામાં પ્લેટોએ જે મૌલિકતા દાખવેલી છે તે જ તેને મહાન દાર્શનિકનો દરજ્જો આપવા માટે પૂરતી છે. એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી કે પ્લેટોનો સ્પર્શ પામીને સમગ્ર પ્રચીન ગ્રીક ચિંતન સાર્થક બની જાય છે.

૨. ‘જ્ઞાન એટલે સંવેદન’ એ મતનું ખંડન પ્લેટો કેવી રીતે કરે છે ? સ્પષ્ટ કરો.

‘જ્ઞાન એટલે પ્રત્યક્ષીકરણ’ એ મતનું ખંડન પ્લેટો કેવી રીતે કરે છે ? સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક:

પ્લેટોના દર્શનમાં જ્ઞાનમીમાંસા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. પ્લેટોએ પણ જ્ઞાનના પ્રશ્નોને વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે કેમ કે એ તેમના યુગની માંગ હતી. સોક્રિસ્ટોએ જે જ્ઞાનમીમાંસા પ્રસ્તુત કરી હતી તે ‘જ્ઞાન એ જ સંવેદન છે’ તેનું ખંડન કરવું આવશ્યક હતું. જો કે સોક્રિસ્ટિસ તેનો પ્રારંભ કરી ચુક્યા હતા. પ્લેટોએ પોતાના ‘થિયાટિસ’ નામના સંવાદમાં એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે જ્ઞાન શું છે ? પ્રસ્તુત સંવાદના પહેલા અરધા ભાગમાં સોક્રિસ્ટોની આ માન્યતાનું ખંડન કરે છે. આ સંદર્ભમાં પ્લેટોએ ‘જ્ઞાન સંવેદન છે’ તથા ‘જ્ઞાન એક અભિપ્રાય છે’ એ બન્ને વિચારોનું ખંડન કર્યું છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

‘જ્ઞાન પ્રત્યક્ષીકરણ છે’ નું ખંડન

જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત પ્રત્યક્ષીકરણ સુધી જ સીમિત હોતું નથી એ બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે પ્લેટોએ નીચે પ્રામાણ્યની દલીલો રજૂ કરી છે.

૧. ભવિષ્યના કથનોની અસત્યતા:

જ્ઞાન પ્રત્યક્ષીકરણ છે એનું સમર્થન કરતા સોક્રિસ્ટ કહે છે કે, જે કંઈ મને સત્ય પ્રતીત થાય છે તે જ સત્ય છે.

સોક્રિસ્ટની આ માન્યતાની વિરૂદ્ધમાં પ્લેટો કહે છે કે, ભવિષ્યના કથનોની અસત્યતા આ માન્યતાને ખોટી સિદ્ધ કરે છે. કોઈ વ્યક્તિ એમ વિચારી શકે છે કે ભવિષ્યમાં તે પોતાના દેશનો વડાપ્રધાન બનશે, પરંતુ એ જરૂરી નથી કે તે વડાપ્રધાન બની જ જશે. આવી સ્થિતિમાં ભવિષ્યની બાબતમાં કોઈ વ્યક્તિની ખોટી પ્રતીતિ સોક્રિસ્ટના સિદ્ધાંતને અસત્ય સિદ્ધ કરે છે.

૨. વિરોધી ગુણોની ઉત્પત્તિ:

કેટલીક વાર પ્રત્યક્ષીકરણ વિરોધી પ્રમાણ રજૂ કરે છે. જેમ કે એક વસ્તુ સૂર્ય પ્રકાશમાં જેવા રંગની દેખાય છે તે જ વસ્તુ ચંદ્રના પ્રકાશમાં એવાજ રંગની દેખાવાને બદલે જુદા જ રંગમાં દેખાય છે. એ જ રીતે એરોપ્લેન આપણાથી દૂર હોવાને કારણે એક નાના એવા પક્ષી જેવું દેખાય છે, પરંતુ તેને નજીકથી જોતા એ જ એરોપ્લેન મોટું દેખાય છે. હવે જો પ્રત્યક્ષ એ જ પ્રમાણ હોય તો આપણે વસ્તુનો રંગ, રૂપ, આકાર વગેરેના સંબંધમાં ક્યારેય એક નિષ્કર્ષ ઉપર આવી શકીએ નહીં.

૩. ચર્ચા કે શિક્ષણ જ અશક્ય બની જાય છે

જો બધા જ સંવેદનો એક સરખી રીતે સત્ય હોય તો બાળકના સંવેદનો, શિક્ષકના સંવેદનો જેટલા જ સત્ય ગણવા જોઈએ. આથી શિક્ષક પાસે વિદ્યાર્થીને ભણવા જેવું કંઈ વિશેષ જ્ઞાન સંભવે જ નહીં. જેને જે લાગે તે સાચું એમ પ્રોટાગોરાસના સિદ્ધાંતમાં કહેવાયું છે તે માનીએ તો ચર્ચા કે સાબિતીને પણ અવકાશ રહેતો નથી. બે વિરોધી વાતો ખોટી પુરવાર કરવા બૌદ્ધિક ચર્ચા અનિવાર્ય છે. પ્રત્યક્ષને જ્ઞાન માનવાથી તે શક્ય બનતી નથી.

૪. મનુષ્ય અને પશુના જ્ઞાનમાં અંતર રહેતું નથી

અગર પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો મનુષ્ય અને પશુના જ્ઞાનમાં કોઈ અંતર રહેતું નથી કેમ કે મનુષ્ય જેવું જ સંવેદન પ્રાણીઓ પણ અનુભવે છે. વળી માનવીને જ નહીં પ્રાણીઓને પણ માપદંડ તરીકે સ્વીકારવા પડે.

૫. સ્વયંઘાતી સિદ્ધાંત છે

પ્રોટાગોરાસ કહે છે કે, આપણને સત્ય લાગે તે સત્ય અને આપણને જે અસત્ય લાગે તે અસત્ય કહેવાશે. આ સંદર્ભમાં પ્લેટો કહે છે કે, મને તો પ્રોટાગોરાસનો આ સિદ્ધાંત અસત્ય લાગે છે. આ રીતે સ્વયં પ્રોટાગોરાસના તર્ક વડે જ તેનો સિદ્ધાંત અસત્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે.

૬. સત્યનો વસ્તુગત માપદંડ નષ્ટ થઈ જાય છે

પ્રોટાગોરાસનો આ સિદ્ધાંત સત્ય અને અસત્યના વસ્તુગત માપદંડને નષ્ટ કરી દે છે. એક જ વસ્તુ જો મને સત્ય લાગે છે તે બીજી વ્યક્તિને અસત્ય લાગતી હોય એમ બની શકે. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં સ્વયં વસ્તુની સત્યતા કે અસત્યતા નષ્ટ થઈ જાય છે. તેનાથી વસ્તુના મૂલ્યનું અવમૂલ્યન થાય છે.

૭. કેવળ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાન અશક્ય છે

૩. તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

પ્રાસ્તાવિક :

અન્ય વિજ્ઞાનોનો જે રીતે નિશ્ચિત અભ્યાસ વિષય છે તે રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનો કોઈ નિશ્ચિત અભ્યાસ વિષય નથી. તેનો અર્થ એવો નથી કે તત્ત્વજ્ઞાનનો કોઈ અભ્યાસ વિષય જ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર માનવજીવનનો અભ્યાસ કરે છે. જે રીતે અન્ય વિજ્ઞાનોની નિશ્ચિત વ્યાખ્યા અપાય છે તેમ, નિશ્ચિત અભ્યાસ વિષયના અભાવમાં તત્ત્વજ્ઞાનની કોઈ નિશ્ચિત વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે. પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક સ્વરૂપગત લાક્ષણિકતાઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે. અહિં આપણે મુખ્ય મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓને નીચે પ્રમાણે જોઈએ.

૧. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ વિષય સમગ્ર અનુભવ છે.

જીવ, જગત અને ઈશ્વર આ ત્રણ વિષયોમાં જ સમગ્ર તાત્ત્વિક ચર્ચા સમાવિષ્ટ છે. એ જ રીતે સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયારૂપ

જ્ઞાનમીમાંસા, નીતિમીમાંસા અને સૌંદર્યમીમાંસા મળીને સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન રચાય છે.

વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ વિષય ખંડ ખંડમાં વહેંચાયેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર અનુભવ વિષે વિચારે છે. જો કે આનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે બધા પ્રકારના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો સવાળો. માત્ર વિગતોની આંશિકતા ભેગી કરવાથી સમગ્રની રચના થતી નથી. સમગ્રનો અભ્યાસ કરવા માટેની તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ પણ સમગ્રલક્ષી છે.

૨. તત્ત્વજ્ઞાનનું દૃષ્ટિબિંદુ સમગ્રલક્ષી છે.

મેથ્યુ આર્નોલ્ડ ગ્રીક કવિ અને ચિંતક સોક્્રેટિસ માટે કહે છે કે, “તેમણે જીવનને સ્થિરતાથી જોયું અને સમગ્રતયા નિહાળ્યું છે.” આ સારગર્ભિત કથનમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું દૃષ્ટિબિંદુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાની જીવનને પૂર્ણ સ્વરૂપે જુએ છે. જ્યારે વેપારી, કલાકાર, કવિ અથવા ઉપદેશક કે અન્યના દૃષ્ટિબિંદુઓ એકાંગી હોય છે, અપૂર્ણ હોય છે. આ જ અર્થમાં પ્લેટોએ કહ્યું છે કે, “તત્ત્વજ્ઞાની મૂળભૂત માન્યતાઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ કરતી વખતે તત્ત્વજ્ઞાની આ કે તે માણસે આ કે તે સમયે ધરાવેલી માન્યતાઓની યાદી નથી કરતો પણ આવી માન્યતાઓ પર ચિંતન કરીને સમગ્ર માનવજીવન માટે અને સર્વકાળને માટે શાશ્વત રીતે સાચી હોય તેવી માન્યતાઓ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.”

વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનોના સ્વરૂપ જ એવા છે કે જેના દ્વારા આપણને વિશ્વ કે જીવન અંગેનું સર્વગ્રાહી જ્ઞાન મળતું નથી. જગતના અર્થઘટનનો આધાર જ્ઞાનની માત્ર કોઈ એક શાખા પર હોય તો તે અર્થઘટન કાંઈક અંશે વિકૃત અને અધકચરું બની રહેવાનો પુરતો સંભવ છે. આથી વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનોના સંશોધનોનો સમન્વય સાધીને સર્વગ્રાહી જ્ઞાન મેળવવાનું કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું છે.

૩. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રથમ બૌદ્ધિક અર્થઘટન કરે છે.

તત્ત્વચિંતકોને મુખ્યતઃ ઘટનાઓ સાથે નહીં પણ વિચારો સાથે સંબંધ છે. વ્યવહારમાં અને વિજ્ઞાનમાં આપણે અનેક પદો, પ્રત્યયો અને ખ્યાલોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેનું વિશ્લેષણ કરવાનું અને તેનો ચોક્કસ અર્થ નક્કી કરવાનું કામ તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે.

પ્રો. એ. કે. રોઝર્સ જણાવે છે તે પ્રમાણે “તત્ત્વચિંતક જે પદો પ્રયોજે છે તેનું તાર્કિક વિશ્લેષણ કરવાનો અથવા તેના આંતરવિરોધો દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.” આમ, તાત્ત્વિક વિચારણાને માત્ર અનુભવને લગતી હકીકતો સાથે જ નહિ પણ વિચારણા દ્વારા પ્રયોજીત પદો અને તેના સુસંવાદિત અર્થ સ્વરૂપો સાથે વધુ સંબંધ છે. દા. ત. ભૌતિકશાસ્ત્ર ગતિ, સ્થળ, કાળ વગેરેના ખ્યાલનો, રસાયણશાસ્ત્ર પદાર્થ અને ગુણધર્મના ખ્યાલનો ઉપયોગ કરે છે પણ તે સ્વયં શું બાબત છે તે સમજાવતું નથી. આ કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું છે.

પદો અને પ્રત્યયોનું અર્થઘટન કરવું એટલે તેની તાર્કિક વ્યાખ્યા આપવી. તેનું બૌદ્ધિક લક્ષણ નક્કી કરવું. આ માટે સામાન્યતઃ “એટલે શું ?” એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે. સોક્રેટીસની તાત્ત્વિક પદ્ધતિમાં ન્યાય એટલે શું ? સદગુણ એટલે શું ? આવા પ્રશ્નો સતત ઉઠાવવામાં આવે છે. પ્રચલિત ખ્યાલોથી વ્યાખ્યા આપવામાં આવે તેને સુધારવામાં આવે અને એ રીતે તાત્ત્વિક બોધ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

ઈ. એફ. શુમાકર આ સંદર્ભમાં કહે છે કે, “તમામ પ્રણાલીગત તત્ત્વજ્ઞાન એ જીવવા માટે તથા જગતનું અર્થઘટન કરવા માટે વિચારોની એક સુયોજિત પ્રથા સર્જવાનો પ્રયાસ છે.”

૪. તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય મૂલ્યાંકન કરવાનું છે.

જ્યોર્જ પેટ્રિક તત્ત્વજ્ઞાનના કાર્યોનો પરિચય આપતા કહે છે કે, “મારા મતે એમ કહી શકાય કે દર્શનશાસ્ત્રના બે કાર્યો છે. આ બન્ને વિજ્ઞાનના કાર્યોથી જુદાં છે. પ્રથમ કાર્ય છે સંપૂર્ણ વિશ્વની બાબતમાં, ખાસ કરીને તેના અર્થ, ઉદ્દેશ્ય અને મૂલ્યની બાબતમાં સમાનપણે વિચાર કરવો અને બીજું કાર્ય વ્યવહારું સામાન્ય બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન એ બન્નેને ઉપયોગમાં આવતા પ્રત્યયોનું આલોચનાત્મક પરીક્ષણ કરવું.” પેટ્રિક મહાશય પહેલાં ચિંતનાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન અને બીજાને વિવેચનાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન ગણાવે છે.

પેટ્રિક આ સંદર્ભમાં યોગ્ય જ લખે છે કે, આપણે આ જગતના ઈક્ત પરિમાણાત્મક જ્ઞાન, તેના ગાણિતિક સંબંધનું જ્ઞાન, તેની ઘટનાઓની આગાહીની જ ક્ષમતા મેળવવાની ઇચ્છા નથી કરતાં પરંતુ તેના આંતરિક ગુણાત્મક સ્વરૂપ અંગેનું જ્ઞાન પણ મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ.

પરીક્ષણ અથવા આત્મપરીક્ષણ એ તાત્વિક જ્ઞાનની વિશેષતા છે. આ સંદર્ભમાં સોક્રેટિસ કહે છે કે પરીક્ષણ વિનાનું જીવન એ સાર્થક જીવન નથી.

સમાપન :

આમ, તત્ત્વજ્ઞાન એટલે જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ. તત્ત્વજ્ઞાન આ સમીક્ષા માત્ર કરવા ખાતર કરતું નથી. પરંતુ સમીક્ષા કરીને તેમની સ્વીકાર્યતા કે અસ્વીકાર્યતાનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં વગર વિચાર્યે કશું માની લેવામાં આવતું નથી. તેમ જ વિચારણાનો ક્યારેય નિષેધ કરવામાં આવતો નથી.

૪. થેલિસનું ચિંતન

પ્રાસ્તાવિક :

ગ્રીક દર્શનનો પ્રારંભ એશિયા માયનોરના આયોનિયા તથા ઇટલીના ઇલિયા પ્રદેશથી થાય છે. આતોનિયા ગ્રીકનો સૌથી વધુ ધનવાન અને સમૃદ્ધ પ્રદેશ હતો. તે સમુદ્ર કિનારા પર આવેલ હતો. આયોનિયાનું સૌથી મોટું શહેર મિલેટસ હતું. અહીંયાના રહેવાસીઓ કુશળ વ્યાપારી તથા સમુદ્રના રસ્તે અને સ્થળીય રસ્તે યાત્રાઓ કરતા હતાં. લગભગ ઇ.સ.પૂ. છઠી અને સાતમી શતાબ્દિમાં રાજનૈતિક અને આર્થિક પરિવર્તનોમાંથી આ પ્રદેશ પસાર થાય છે. આ સમય દરમિયાન વિજ્ઞાનનો વિકાસ પણ ખુબ થાય છે. ગણિત અને નક્ષત્ર વિજ્ઞાનની સાથે શરીર રચના વિજ્ઞાનમાં અહિંના લોકોએ સારી એવી પ્રગતિ કરી. અહીંના લોકોને મૂર્તિકલાનું પણ સારું એવું જ્ઞાન હતું. પ્રથમ દાર્શનિકનું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર થેલિસ અહીંના વતની હતા. તેમના પછી તેના શિષ્ય એનેક્ઝિમેન્ડર અને એનેક્ઝિમેનીઝે દર્શનને આગળ વધાયું. જેમ એરિસ્ટોટલે કહ્યું હતું કે “દર્શનનો પ્રારંભ આશ્ચર્યથી થાય છે.” તેમ આ પ્રારંભિક દાર્શનિકોને પણ જગતને જોઈને તેની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આશ્ચર્ય પ્રગટ થતાં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે ? સંસારની વસ્તુઓ કેવી રીતે બની છે ? કેવી રીતે તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે તે સ્થિર રહે છે તથા કેવી રીતે નાશ પામે છે ?

બીજી બાજુ આ જ સમયમાં દક્ષિણ ઇટલી વિચારકો ઉપરોક્ત પ્રશ્નો ઉપરાંત માનવ જીવન સંબંધિત પ્રશ્નો પર પણ ગંભીર કરતા હતાં. જેમ કે માણસ ક્યાં સુધી ઇશ્વરની નજીક જઈ શકે છે ? મૃત્યુ પછી માનવની સ્થિતિ શું હોય છે ? મનુષ્ય જીવનના દુઃખો અને કષ્ટોથી કઈ રીતે બચી શકાય ? વગેરે. પાયથાગોરસ અહીંયાના મુખ્ય વિચારક હતા.

થેલિસ (Thales)

પરિચય :

થેલિસને પાશ્ચાત્ય દર્શનના પિતા માનવામાં આવે છે. આ સૌભાગ્ય તેમને એટલા માટે પ્રાપ્ત થયું કે તેમણે સૌ પ્રથમ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે આ જગતનું મૂળ શું છે ? અને તેનો શક્ય ઉત્તર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ દર્શનશાસ્ત્રનો પ્રથમ પ્રશ્ન છે. સોક્રેટિસ પહેલાના ચિંતનમાં દાર્શનિકો માટે મુખ્ય ચર્ચાનો વિષય રહ્યો છે કે જગતનું મૂળ તત્ત્વ શું છે ? આ પ્રશ્નના મહત્વના સંબંધમાં બર્નેટ યોગ્ય જ કહે છે કે “પરમ સત્તા સંબંધી પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભલે ગમે તે રીતે આપવામાં આવ્યો હોય પણ જ્યાં આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં દર્શન વિદ્યમાન છે.” જુદા જુદા વિજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ આ પ્રશ્ન પુછવા પર નિર્ભર છે. જ્યારે પણ પરમ સત્તાને સમજવાનો પ્રયાસ થાય છે, ત્યારે વાસ્તવિક વિજ્ઞાનમાં મહત્વપૂર્ણ પ્રગતિ થાય છે. માટે જ બર્નેટ થેલિસ ને સાચા અર્થમાં “વિજ્ઞાનના માણસ” તરીકે ઓળખાવે છે.

પરંતુ થેલિસનું મહત્વ કેવળ એટલા પુરતું જ નથી કે તેમણે અંતિમ સત્તાના સંબંધમાં પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો અને તેનો વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉત્તર આપ્યો. તેમના ઉત્તરને તો તેમના જ શિષ્યોએ ઉડાવી દીધો હતો. ખરેખર તો દર્શનના આ પિતા અનેક દૃષ્ટિકોણથી વિલક્ષણ હતા. સપ્તર્ષિઓમાં તેમની ગણના થતી હતી. નક્ષત્ર વિજ્ઞાનના તે સારા જ્ઞાતા હતા અને નક્ષત્રોના એટલા પ્રેમી હતા કે એક વખત તલ્લીન થઈ નક્ષત્રોને જોતા જોતા ચાલતા હતા ત્યારે ઊંડા ખાડામાં પડી ગયા. ઇ.સ.પૂ. ૨૮ મે, ૫૮૫ માં થનાર સૂર્યગ્રહણ વિષે સૌથી પહેલા તેઓએ ભવિષ્યવાણી કરી હતી. ગ્રીસમાં રેખા ગણિતનો પ્રારંભ પણ થેલિસે જ કર્યો હતો. તેમણે મિશ્રવાસીઓને પિરામિડોના પડછાયાને આધારે તેની ઊંચાઈ માપવાનું શીખવ્યું હતું. એટલું જ નહિ તેઓ રાજનીતિમાં પણ ભાગ લેતા હતા અને પાકકા વેપારી પણ હતા. કહેવાય છે કે એક વાર ઓલિવનો પાક સારો થશે એમ માની પોતાના બુદ્ધિ કૌશલ્યને આધારે સારી એવી કમાણી કરી હતી.

થેલિસના વિચારો :

આટલા ગુણવાન આ અસાધારણ વિદ્વાને ક્યારેય કાંઈ લખ્યું છે કે નહીં તે આપણે કહી શકીએ તેમ નથી. તેમની કોઈ રચના પ્રાપ્ત થઈ નથી. આપણે જે કાંઈ તેમના વિશે જાણીએ છીએ તે એરિસ્ટોટલના લખાણોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) થેલિસ પાણીને અંતિમ તત્ત્વ માનતા હતા. (૨) તેઓ પૃથ્વીને પાણી ઉપર તરતી માનતા હતા. (૩) તેઓ બધી વસ્તુઓમાં દૈવીય સત્તા રહેલી હોવાનું માનતા હતા. જેમ કે ચુંબકનું લોખંડને આકર્ષિત કરવું એ સિદ્ધ કરે છે કે તેમાં કોઈ દૈવી સત્તા રહેલી છે.

અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, થેલિસે પાણીને જ અંતિમ તત્ત્વ શા માટે માન્યું હતું ? થેલિસે કશું જ લખ્યું નથી માટે આપણે આ વિશે માત્ર અનુમાન કરી શકીએ. એક અનુમાન છે કે તેઓ સાગર કિનારાના રહેવાસી હોવાને કારણે સૌ પ્રથમ તેમની દૃષ્ટિ પાણી પર ગઈ હોવી જોઈએ. તેમણે જોયું કે પાણી દ્વારા જ સર્વ ખાદ્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે, પાણીને કારણે જ આપણે જીવીત રહી શકીએ છીએ, વળી જળમાં જ બધું સમાપ્ત થાય છે. બીજી બાબત એ છે કે પાણી હંમેશાં તરલ અવસ્થામાં જ રહે છે પરંતુ તે અન્ય અવસ્થાઓમાં પણ રૂપાંતરિત થઈ શકે છે. પાણી વરાળ બને છે અને સખત બરફ પણ બની શકે છે. આ બધા કારણોને લઈને થેલિસે પાણીને અંતિમ તત્ત્વ તરીકે જાહેર કર્યું હોવું જોઈએ. થેલિસની એક માન્યતા એવી પણ હતી કે વરાળ ઉપર જઈને અગ્નિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને સખત પદાર્થના રૂપમાં તે જ પથ્થર વગેરે બને છે.

થેલિસનો બીજો મત છે કે પૃથ્વી પાણી ઉપર તરે છે. તેની પાછળ બે તર્ક છે. - એક તો એ છે કે મોટા ભાગના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં પૃથ્વીના ઉદ્ભવ વિશે એમ માનવામાં આવ્યું છે કે સમુદ્રમાંથી જ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ છે. બીજું પૃથ્વીને ખોદવાથી પાણી નીકળે છે, તેનાથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વી પાણી ઉપર તરે છે.

થેલિસના સંબંધમાં એરિસ્ટોટલનો ત્રીજો મત છે કે થેલિસ દરેક વસ્તુમાં દેવત્વનો સ્વીકાર કરતા હતા. પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે થેલિસે જે જગતના અંતિમ તત્ત્વ તરીકે પાણીનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે જડ છે કે ચેતન ? એ સંબંધમાં કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ પાણીમાં ચેતનાનો સ્વીકાર કરવો એ થેલિસની અન્ય કલ્પના સાથે મેળ ખાતો નથી.

પ. એનેક્ઝિમેન્ડર (Anaximander)

પરિચય :

પાશ્ચાત્ય દર્શનના બીજા દાર્શનિક એનેક્ઝિમેન્ડર પણ આયોનિયાના જ વતની હતાં. તેઓ થેલિસના જ સમકાલીન અને તેના શિષ્ય તથા સાથી પણ હતા તેમ છતાં બન્નેમાં એક પેઢીનું અંતર હતું. પાશ્ચાત્ય દર્શનના પ્રથમ લેખક તરીકેનું તેઓને બીરુદ પ્રાપ્ત થયેલું છે. એમ માનવામાં આવે છે કે ‘ઓન નેચર’ નામનું તેઓએ પુસ્તક લખ્યું હતું પરંતે અપ્રાપ્ય છે. લગભગ ગ્રીક ભાષામાં લખાયેલ આ પ્રથમ પુસ્તક છે.

એનેક્ઝિમેન્ડર કેટલકિ બાબતોમાં થેલિસથી પણ આગળ જાય છે. તેમણે પણ ગ્રહ, નક્ષત્ર તથા સંપૂર્ણ સૌરમંડળ વિશે અનેક નવીન જાણકારી અપી. જેમ કે પૃથ્વી શૂન્યમાં સ્વૈચ્છિક રીતે ફરે છે, પૃથ્વી વેલણના આકારની છે, સૂર્ય પૃથ્વીથી મોટો છે વગેરે. પ્રથમ માનચિત્ર બનાવવાનું શ્રેય પણ તેમને જ પ્રાપ્ત થાય છે. સૌથી વધુ આશ્ચર્યજનક એનેક્ઝિમેન્ડરનો મત એ છે કે સંસાર બનાવવામાં આવ્યો નથી પણ વિકાસના ક્રમમાં તે અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. આ મતને આશ્ચર્યજનક એટલા માટે કહી શકાય કે આ વૈજ્ઞાનિક વિચાર પણ આધુનિક યુગના દાર્શનિકોમાં આ વિચાર જોવા મળતો નથી. વિકાસનો આ સિદ્ધાંત જીવ-જગતને પણ લાગુ પડે છે. એનેક્ઝિમેન્ડર કહે છે કે મનુષ્ય પણ અન્ય પ્રાણીઓની જેમ માછલીમાંથી વિકાસ પામ્યો છે. જીવોના વિકાસની શ્રંખલામાં મનુષ્ય સૌથી છેલ્લે અસ્તિત્વમાં આવે છે. મનુષ્ય શા માટે સૌથી છેલ્લે અસ્તિત્વમાં આવ્યો તેના માટેના કારણો પણ એનેક્ઝિમેન્ડર આપે છે. તેઓ કહે છે કે અન્ય કોઈ જીવ શૈશવાવસ્થામાં માનવશિશુ જેટલો અસહાય હોતો નથી, તેનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અગર મનુષ્ય જેવો આજે છે તેવો પહેલેથી જ રહ્યો હોત તો તેનું અસ્તિત્વ પ્રારંભમાં જ નાશ પામ્યું હોત.

જગતનું મૂળતત્ત્વ :

એનેક્ઝિમેન્ડરનું દર્શન એ અર્થમાં પણ મહત્વપૂર્ણ છે કે, જ્યાં તેમના પછીના દાર્શનિકો પણ કોઈ એક અથવા અનેક તત્ત્વોને મૂળતત્ત્વના રૂપમાં શોધતા રહ્યા, ત્યાં એનેક્ઝિમેન્ડરે એક અસીમતત્ત્વને મૂળતત્ત્વ માન્યું, તેમાંથી બધા ગ્રહ-નક્ષત્ર, પિંડ તથા તેની અંદર સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે શાશ્વત (Eternal)

તથા કાલાતીત(Ageless) છે અને તે સંપૂર્ણ જગતને આવરી લે છે. તે ઉપરાંત એક શાશ્વત ગતિ પણ છે, જે જગતની ઉત્પત્તિ માટે સહાયક બને છે.

એનેક્ઝિમેન્ડર કેવળ એટલું જ કહેતા નથી કે અસીમ તત્ત્વમાંથી સર્વકાંઈ ઉત્પન્ન થયું છે, તે ઉપરાંત એમ પણ કહે છે કે તેમાં જ સર્વકાંઈ લય પણ પામે છે. આ તત્ત્વની અન્ય વિશેષતાઓના સંબંધમાં તેઓ કહે છે કે તે નિત્ય, અપરિણામી, અવિનાશી, સ્વયમભૂ, નિર્ગુણ, નિર્વિશેષ અને અભેદ તત્ત્વ છે.

ઉપર્યુક્ત વર્ણન વેદાન્ત દર્શનના બ્રહ્મની યાદ અપાવે છે. ઉપનિષદ અંતિમતત્ત્વ અર્થાત્ બ્રહ્મ વિશે કહે છે કે આ તત્ત્વ અસીમ, અનંત, શાશ્વત છે તથા સમસ્ત વસ્તુની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય તેના દ્વારા જ થાય છે. પરંતુ બ્રહ્મ અને અસીમમાં વસ્તુતઃ ઘણો તફાવત છે. એનેક્ઝિમેન્ડરનું અસીમ ન તો બ્રહ્મ જેવું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે કે ન તો મોક્ષ પ્રદાતા છે.

અસીમ ભૌતિક છે કે અભૌતિક :

એનેક્ઝિમેન્ડરના અસીમ તત્ત્વને આપણે ઉપર પ્રમાણે બ્રહ્મ સાથે તુલના તો કરી પણ વાસ્તવમાં અસીમ બ્રહ્મ ચેતન છે કે નહિ ? એ પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે. આમ તો અસીમનું સ્વરૂપ ભૌતિક બતાવવામાં આવે છે, બર્નેટ તથા સ્ટેઈસે પણ તેને ભૌતિક તથા મૂર્ત જ ગણાવ્યું છે. જો કે જેલર અનુસાર તે દૈવીય ચેતન સત્તા છે.

મૂળતત્ત્વ અસીમ કેમ :

એનેક્ઝિમેન્ડરે મૂળતત્ત્વને અસીમ કહેવાનું કારણ પણ દર્શાવ્યું છે. તેઓ કહે છે કે વિપરિત સ્થિતિમાં અર્થાત્ તેના અસીમ હોવાથી સૃષ્ટિ બનવાની પ્રક્રિયામાં તે સમાપ્ત થઈ જાય છે. મૂળસ્રોતના અસીમ હોવાથી જ સૃષ્ટિનો ક્રમ અવિરત ચાલતો રહી શકે છે. એનેક્ઝિમેન્ડરનો મત છે કે આપણા જગતની સમાન હજારો જગત અસીમમાંથી નીકળે છે. અસીમમાંથી કઈ રીતે જગત ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ એનેક્ઝિમેન્ડરે દર્શાવ્યું છે.

જગતની ઉત્પત્તિ :

એનેક્ઝિમેન્ડર કહે છે કે જગતનું નિર્માણ અસીમ તત્ત્વથી ઉષ્ણ અને શીતળ, એ બે વિરોધી ગુણોના નિર્ગમનથી પ્રારંભ થાય છે. આ નિર્ગમન અસીમની નિત્ય ગતિને કારણે શક્ય બને છે. નિર્ગમન પછી ‘શીતલ’, પૃથ્વીનું

સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે જે બ્રહ્માંડની મધ્યમાં રહેલ છે. પ્રારંભમાં પૃથ્વી તરલ હતી. પછી તેની ચારે બાજુ ‘ઉષ્ણ’, અગ્ની રૂપે જમા થવા લાગ્યું. તેની ગરમી પૃથ્વીની આર્દ્રતાને વરાળ બનાવી દે છે. ત્યાર પછી આ વાયુ અગ્નિના આવરણને અનેક ટૂલડામાં તોડી નાખે છે જે ચક્રાકાર હોય છે. તેને એનેક્ઝિમેન્ડર બળદગાડાના પૈડા જેવા આકારના કહે છે. પરંતુ તેની ઉપર ભાપની મોટી, અપારદર્શી પરત ચઢેલી હોય છે. જેને કારણે આપણે તેને ચમકતું જોઈ શકતા નથી. જો કે ભાપની પરતમાં છીદ્રો હોવાને કારણે આપણે તેનો કોઈ અંશ જરૂર જોઈ શકીએ છીએ. તે અંશ એટલે જ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા છે. તે બધા જ અગ્નિપુંજ છે તથા પૃથ્વીની ફરતે ચક્કર લગાવતા રહે છે. પૃથ્વી લંબગોળ આકારની છે.

૬. એનેક્ઝિમેનીઝ

પરિચય :

આયોનિયન સંપ્રદાયના ત્રીજા તથા અંતિમ પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક એનેક્ઝિમેનીઝ છે. તેઓ એનેક્ઝિમેન્ડરના શિષ્ય હતા. જો કે તેઓને ગુરુની જેમ મૌલિક ચિંતક માનવામાં નથી આવતા તેમ છતાં તેમણે આપેલ એક સિદ્ધાંત પાશ્ચાત્ય દર્શન પર કાયમી છાપ છોડી જાય છે, તેનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કરીશું. તેમણે એક પુસ્તક પણ લખ્યું હતું, તેનો એક નાનોએવો ભાગ જ આજે ઉપલબ્ધ છે. તેમનો જન્મ લગભગ ઈ.સ.પૂ. ૫૮૮ માનવામાં આવે છે. તેમનું મૃત્યુ ઈ.સ.પૂ. ૫૨૪ માં થયું હતું.

મૂળતત્ત્વ :

એનેક્ઝિમેનીઝે પણ પોતાના પૂર્વવર્તી દાર્શનિકોની માફક એજ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો કે આ સંસાર ક્યા તત્ત્વમાંથી બનેલ છે ? પોતાના પૂર્વવર્તીઓના ચિંતનમાં તેમને થોડી સત્યતા તો થોડો દોષ પણ જોવા મળ્યો. થેલીસના એ વિચાર સાથે તેઓ સહમત છે કે મૂળતત્ત્વ કોઈ એક હોવું જોઈએ, જે સ્થૂળ તથા સવિશેષ હોય, કેમ કે નિર્વિશેષ દ્રવ્ય સ્થૂળ વસ્તુઓનું કારણ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ એનેક્ઝિમેનીઝ કહે છે કે થેલિસનું પાણી અંતિમ તત્ત્વ કહી શકાય નહિ કેમ કે પાણીમાંથી તેના વિરોધી તત્ત્વ અગ્નિ વગેરે ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. અહીંયા એનેક્ઝિમેનીઝ, એનેક્ઝિમેન્ડર સાથે સહમત થાય છે કે સસીમ

તત્ત્વમાંથી સંસારની વિભિન્ન વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ માની શકાય નહીં. પરંતુ અવું તત્ત્વ સવિશેષ પણ હોવું જોઈએ, આથી એનેક્ક્રિમેનીઝ ‘વાયુ’ ને અંતિમ તત્ત્વના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરે છે. વાયુ થેલિસના પણીની જેમ સવિશેષ તત્ત્વ પણ છે અને એનેક્ક્રિમેન્ડરના અસીમ દ્રવ્યની જેમ ચારેબાજુ ફેલાયેલ હોવાને કારણે અનન્ત(Endless) પણ છે. તેઓ વાયુને દૈવીય તત્ત્વ કહે છે.

વાયુને મૂળ તત્ત્વ કહેવાના કારણો :

એનેક્ક્રિમેનીઝ વાયુને મૂળતત્ત્વ કહેવાના બીજા અનેક કારણો આપે છે જે નીચે પ્રમાણે છે. -

૧. તે આપણા જીવનનો આધાર છે.
૨. તે સંપૂર્ણ વિશ્વનો આધાર પણ છે. વિશ્વ પોતાની બહાર રહેલ અસીમ સમુચ્ચયવડે સ્વાસ લે છે.
૩. વાયુ ગરમ અને ઠંડાની મધ્યમા રહે છે. તે બન્ને હોઈ શકે છે. જ્યારે આપણે મોં ખોલીને સ્વાસ લઈએ છીએ, તો તે ગરમ થઈ જાય છે અને જ્યારે મોં ને બંધ કરીને સ્વાસ લઈએ છીએ તો તે ઠંડી થઈ જાય છે.
૪. વાયુથી બધું જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સર્વ વસ્તુઓ, જે છે, જે થઈ ગઈ છે અથવા જે થવાની છે તે બધી જ વાયુની વંશજ છે.

મૂળતત્ત્વમાંથી ઉત્પત્તિનો ક્રમ :

એનેક્ક્રિમેનીઝની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તેમણે મૂળતત્ત્વમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ માટે બે મૌલિક પ્રક્રિયા દર્શાવી છે. એક વિરલીકરણ(Rarefaction) અને સંઘનન (Condensation). વાયુ જ્યારે વિરલ બની જાય છે ત્યારે તે અગ્નિ બની જાય છે. આ અગ્નિમાંથી સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા વગેરે આકાશીય પિંડોનું નિર્માણ થાય છે. બીજી બાજુ સંઘનનને કારણે મૂળતત્ત્વમાંથી પવનની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પવન અને સંઘનનથી વાદળ, પાણી પછી પૃથ્વી અને પથ્થર વગેરે ઠોસ પદાર્થોનું નિર્માણ થાય છે. એનેક્ક્રિમેનીઝ પૃથ્વીને ચપટી આકાર વાળી માને છે જે પાંદડાની માફક ડોલતી રહે છે.

એનેક્ક્રિમેનીઝે વિરલીકરણ અને સંઘનન દ્વારા એકમાંથી અનેકની ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે તે વિજ્ઞાન-દર્શન માટે એક મોટું પગલું હતું જેની અત્યંત પ્રસંશા થઈ

છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તેમના અન્ય વિચારોમાં મૌલિકતાનો પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી એનેક્લિમેન્ડર વધુ પ્રસંશાપાત્ર બન્યા છે. તેમ છતાં એ સત્ય છે કે ત્યાર પછીના પાયથાગોરસ, એનેક્લિગોરસ તથા પરમાણુવાદી દાર્શનિક અનેક જગ્યાએ એનેક્લિમેનીઝથી વધુ પ્રભાવિત થયા છે.

સમાપન :

આયોનિયા અર્થાત્ મીલેટસમાં આ ત્રણ દાર્શનિકો, અર્થાત્ થેલિસ, એનેક્લિમેન્ડર અને એનેક્લિમેનીઝ ઉપરાંત અનેક દાર્શનિકો થયા પરંતુ તેઓએ કોઈ ખાસ સિદ્ધાંત પ્રસ્તુત કર્યા નથી. હિપ્પોએ થેલિસની જેમ પાણીને અંતિમ તત્ત્વ માન્યું અને ઇડિયસે એનેક્લિમેનીઝની જેમ વાયુને અંતિમ તત્ત્વ માન્યું હતું.

આ રીતે ખરેખર તો એનેક્લિમેનીઝની સાથે માઇલેશિયસ સંપ્રદાયનો અંત આવે છે. અંતે આ માઇલેશિયસ સંપ્રદાયના મહત્વને દર્શાવવા માટે રસેલ કહે છે કે “તેનું મહત્વ તેની પ્રાપ્તિમાં નહીં પણ પ્રયત્નમાં છે.” ધર્મથી સ્વતંત્ર રહીને જે પ્રકારના સાહસ સાથે તેઓએ પોતાના દર્શનને પ્રગટ કર્યું છે તે પ્રસંશનીય છે.

૭. પાયથાગોરસ (Pythagoras)

પરિચય :

અહિંયા આપણે ઇજિપ્ત દ્વીપના વતની પાયથાગોરસ અને તેમના સંપ્રદાયના દર્શનની વિવેચના કરીશું જે પાશ્ચાત્ય દર્શનના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. “ફિલોસોફર” શબ્દ પાયથાગોરસે બનાવેલો શબ્દ છે. તેઓ પોતાને ‘જ્ઞાનના પ્રેમી’ તરીકે ઓળખાવે છે. સ્વયં પ્લેટોએ અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાના ગ્રંથોમાં તેમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ દાર્શનિકની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તેઓ માત્ર મૂળતત્ત્વ વિશેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન જ કરતા નથી પણ બંધનમાંથી મુક્તિની શોધ પણ કરે છે. ભારતીય દાર્શનિકોનું પણ આ લક્ષ્ય રહ્યું છે.

પાયથાગોરસના જીવન વિશે બહુ ઓછી સાચી જાણકારી મળે છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમની સાથે અનેક કથનિકાઓ જોડાયેલ છે. અધિકાંશ વિદ્વાનો તેમનું જે વિવરણ કરે છે તે આ પ્રકારે છે. — તેમનો જન્મ ઇ.સ.પૂ. ૫૮૦ માં સેમોસમાં થયો હતો. જીવનના મધ્યકાળ સુધી તેઓ અહીંયા જ રહ્યા. અહીંયા તેમણે થિઓન નામની વિદ્વાન મહિલા સાથે લગ્ન કરી ગૃહસ્થ ધર્મનો પ્રારંભ કર્યો પરંતુ તત્કાલીન તાનાશાહ રાજા પોલોક્રેટસ અસંતુષ્ટ હોવાને કારણે તેમણે તે સ્થાન છોડી દીધું અને મિશ્ર વગેરે દેશોની યાત્રા કરતા કરતા અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં ઇ.સ.પૂ. ૫૨૫ માં દક્ષિણ ઇટલીના ક્રોટોન નામના શહેરમાં પહોંચ્યા. અહીંયા તેઓ સ્થાયી થયા. અહીંયા તેમણે એક ધાર્મિક સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી જે ઇતિહાસમાં “પાયથાગોરીયન સંપ્રદાય” તરીકે પ્રખ્યાત થયો. ખુબ જડપથી તેમના અનેક શિષ્યો બન્યા. પરંતુ કોઈ કારણસર તેમના સંપ્રદાયને નાગરીકોનો રોશ સહન કરવો પડ્યો અને ત્રીજી વખત તેમને એ સ્થાન છોડવાની ફરજ પડી. હવે તેઓ દક્ષિણ ઇટલીના મોટાપોન્શિયમ નામના સ્થળે રહ્યા જ્યાં તેમનું મૃત્યુ થયું.

પાયથાગોરસના નામે અનેક રચનાઓ મળે છે પરંતુ એમ માનવામાં આવે છે કે તે રચનાઓ તેમના સંપ્રદાયના અન્ય લોકો દ્વારા ગુરુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી તેમના નામે લખાયેલ છે. સ્વયં પાયથાગોરસે પોતે કશું જ લખ્યું નથી.

ધાર્મિક તથા નૈતિક વિચાર :

ખરેખર તો પાયથાગોરસ ધાર્મિક તેમજ નૈતિક ઉપદેશક હતા. તેઓ ઓર્ફિક ધર્મથી પ્રભાવિત હતા. તેમના મતાનુસાર આત્મા અમર છે. તે મૃત્યુ પછી સમાપ્ત થઈ જતો નથી તેણે પુનર્જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. પરંતુ શરીર આત્મા માટે બંધનકારી છે આથી શરીર સાથે મનુષ્યએ અનાસક્ત રહેવું જોઈએ. પરંતુ શરીરથી મુક્તિ મેળવવા મનુષ્યએ આત્મહત્યાનો સહારો લેવો જોઈએ નહીં. કારણ કે શરીર ઇશ્વરની સંપત્તિ છે આથી તેને નષ્ટ કરવાનો મનુષ્યને કોઈ અધિકાર નથી. ખોટો આ વિચારોથી અત્યંત પ્રભાવિત થયા હતાં. પાયથાગોરિયન સંપ્રદાયમાં માંસાહાર નિષેધ હતો તથા આહાર-વ્યવહારના કેટલાક કડક નિયમોનું પાલન કરવું પડતું હતું જેવા કે કઠોળ ન ખાવું, નીચે પડેલી વસ્તુ ન લેવી, સફેદ મરઘીને અડકવું નહીં, રોટલી તોડવી નહીં, ક્રોસદંડને ઓળંગવું નહીં, માળા તોડવી નહીં, હૃદયનું ભક્ષણ કરવું નહીં, દર્પણમાં પ્રકાશ જોવો નહીં, વગેરે. આ બધાનો મુખ્ય હેતુ મનુષ્યને સંયમ, ત્યાગ, મિતાચાર તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ શીખવવાનો હતો.

જો કે પાયથાગોરસ અહીંયા સુધી જ સીમિત ન હતા. તેઓ ગણિતમાં પણ અત્યંત રુચિ રાખતા હતા. ખાસ કરીને રેખાગણિત સંબંધી તેમના વિચારો આજે પણ મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. ગણિત ઉપરાંત ઔષધવિદ્યા અને નક્ષત્રવિદ્યામાં પણ રસ ધરાવતા હતા. પાયથાગોરસ માનતા હતા કે સૌરમંડળનું કેન્દ્ર એક આગનો ગોળો છે પરંતુ તેઓ તેને સૂર્ય કહેતા ન હતા. તેમના મતે સૂર્ય પણ તેને ચક્કર લગાવતો હતો.

મૂળતત્ત્વ :

પાયથાગોરસે મૂળતત્ત્વ વિશે પણ પોતાના વિચારો પ્રગટ કરેલા છે. માઇલેશિયન દાર્શનિકોની એ વિશેષતા છે કે તેઓએ ભૌતિક તત્ત્વોને જ મૂળતત્ત્વ માન્યા હતા. પછી ભલે તે સવિશેષ હોય કે નિર્વિશેષ. પાયથાગોરસ દર્શનને નવો વળાંક આપે છે. તેઓ દ્રવ્યની સરખામણીએ આકારને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ આકારને અતિન્દ્રિય, સામાન્ય અને વિજ્ઞાનરૂપ કહે છે જેના મૂળમાં સંખ્યા છે. આ સંખ્યા (Number)ને પાયથાગોરસ મૂળતત્ત્વ કહે છે. સંખ્યા સાર્વભૌમ હોય છે. સંસારની વસ્તુઓના મૂળમાં અન્ય કોઈ દ્રવ્ય હોય કે ન હોય સંખ્યા અવશ્ય હોય છે. સંખ્યા જળ, વાયુ વગેરેની સરખામણીએ વધુ મૌલિક હોય છે. તે અદ્દશ્ય તથા અસ્પર્શ્ય તત્ત્વ છે. તે દરેક વસ્તુમાં અવશ્ય હોય છે. આપણે રૂપ, રંગ, સ્પર્શ વગેરે વિના જગતની કલ્પના કરી શકીએ પણ સંખ્યા વગર જગત અકલ્પનીય છે.

સંખ્યાને જગતનું મૂળ માનવું જરા વિચિત્ર તો લાગે છે પણ સંગીતપ્રેમી તથા ગણિતજ્ઞ પાયથાગોરસ માટે તે બિલકુલ સ્વાભાવિક છે. સંગીત અને ગણિત માટે સમાનુપાત, અનુરૂપતા, સામંજસ્ય વગેરે મહત્વપૂર્ણ હોય છે અને તેને સંખ્યા વગર સમજાવી શકાતું નથી.

સંખ્યાની વિશેષતા :

મૂળતત્ત્વ સંખ્યાને પાયથાગોરસ એકમ (એક) ના રૂપમાં સ્વીકારે છે. પરંતુ આ એકમની સાથે અનેકનો વિરોધ નથી હોતો. અનેક સ્વયં એકનો સમૂહ છે, આથી તેમાં પણ એકતા વિદ્યમાન છે.

સંખ્યાની બીજી વિશેષતા એ છે કે તેના સમ અને વિસમ (Even and Odd) એવા બે રૂપ છે. સમ સંખ્યા અસીમિત(Unlimited) હોય છે કેમ કે તેનું વિભાજન શક્ય બને છે. જ્યારે વિષમ સંખ્યા સીમિત(Limited) હોય છે

કેમ કે તેનું આગળ વિભાજન શક્ય બનતું નથી. પછીથી પાયથાગોરિયન સંપ્રદાયમાં સમને અંધકાર યા વાયુ અને વિષમને અગ્નિ યા પ્રકાશ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા.

સંખ્યા દ્વારા જગતનું નિર્માણ :

પાયથાગોરસ સિદ્ધાંતમાં કઈ રીતે જગતનું નિર્માણ થયું તેનો ઉલ્લેખ એરિસ્ટોટલના ગ્રંથોમાં મળે છે. તેમના મતે સર્વ પ્રથમ અસીમમાંથી એકની ઉત્પત્તિ થઈ. પરંતુ કેવી રીતે થઈ તે પાયથાગોરસ દર્શાવતા નથી. ત્યાર પછી સસીમના કેટલાક અંશોને પોતાના તરફ ખંચવાનો પ્રારંભ થયો, જેનાથી તે સીમિત થતું ગયું અને પછી તેનાથી જ સંસારની વસ્તુઓ નિર્માણ થતી ગઈ. પાયથાગોરસે વસ્તુઓની દસ વિરોધી જોડીઓ બતાવી છે જે નીચે પ્રમાણે છે. -

1. સીમિત અને અસીમિત (Limited and Unlimited)
2. વિષમ અને સમ (Odd and Even)
3. એક અને અનેક (One and Many)
4. જમણુ અને ડાબુ (Right and Left)
5. પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ (Masculine and Feminine)
6. સ્થિરતા અને ગતિ (Rest and Motion)
7. સીધું અને વક્ર (Straight and Crooked)
8. પ્રકાશ અને અંધકાર (Light and Darkness)
9. શુભ અને અશુભ (Good and Evil)
10. સમચતુષ્કોણ અને લંબચોરસ (Square and Oblong)

પછીથી પાયથાગોરસના શિષ્યોએ સંસારની પ્રત્યેક મૂર્ત તથા અમૂર્ત વસ્તુની નિશ્ચિત સંખ્યા બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. જેમ કે બિંદુ માટે ૧, રેખા માટે ૨, સમતળ માટે ૩, ઘન માટે ૪ વગેરે. જો કે તેઓની પાસે એવી કોઈ દિશા ન હતી કે તેઓ પ્રત્યેક વસ્તુ માટે નિશ્ચિત સંખ્યાનો નિર્દેશ કરી શકે. તે છતાં

પાયથાગોરસનો સંખ્યા સિદ્ધાંત મહત્વપૂર્ણ છે. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ બન્ને તેનાથી પ્રભાવિત થયા હતા.

૮. હેરાક્લાઇટસ (Heraclitus)

પરિચય :

થેલિસના સો વર્ષ પછી જે દાર્શનિક ગ્રીકના રંગમંચ પર આવે છે તે તેના દર્શનનો પરિચય કરાવે છે. પોતાના દેશની જનતા વિષે તેમનો મત હતો કે તેઓને ફાંસી લગાવી દેવી જોઈએ અને અપરિપક્વ બાળકોને રાજ્યનો કારભાર સોંપી દેવો જોઈએ કેમ કે તેઓ પોતાનું પેટ પશુની જેમ ભરે છે. તેઓ કહે છે કે દસ હજારની અપેક્ષાએ એક મનુષ્ય મારાથી વધુ નજીક છે, અગર તે સર્વોત્તમ છે. ગધેડાને ઘાંસ જોઈએ સોનું નહીં, એ પણ તેની ઉક્તિ છે. સંભવતઃ સામાન્ય મનુષ્ય પ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કારને કારણે જ તેમણે પોતાની રચનાઓ એટલી કઠિન ભાષામાં લખી જેથી તેઓ તેને સમજી ન શકે. તેમની કઠિન ભાષાને કારણે જ તેને દુર્બોધ ચિંતક કહેવામાં આવતા હતા. તેમને કેવળ સાધારણ મનુષ્યની જ ધૂણા ન હતી પણ તેઓ પોતાની પહેલાના તથા સમકાલીન વિદ્વાનો પર પણ વ્યંગ કરતા હતા. હોમર વિશેનો તેમનો મત હતો કે તેને કોરડા લગાવવા જોઈએ. હોમરની જેમ પ્રસિદ્ધ કવિ રિસિયાડ વિશે તેઓ કહે છે કે તેને તો દિવસ અને રાત વચ્ચેના અંતરનું પણ ભાન ન હતું. આર્કિક ધર્મને પણ તેઓ અપવિત્ર માનતા હતાં. તેમને મૂર્તિપૂજા તથા બલિપ્રથા વિશે ધૂણા હતી. તેઓ કહેતા કે ‘પોતે પોતાને લોહીથી પવિત્ર કરે છે, જેમ કોઈ કીચડથી ગંદી થયેલ વ્યક્તિ કીચડથી જ પોતાને સાફ કરે.’ તેમને પોતાના સમકાલીન જિનોક્રેનિસ નામના પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક તથા પાયથાગોરિયન સંપ્રદાયના દાર્શનિકોની પણ સુગ હતી. તેઓને તેઓ નાસમજ કહેતા હતાં. તેમના મતે સર્વ પ્રથમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરનાર સ્વયં પોતે જ હતા.

આ પ્રકારના વિચારો કોઈ અસાધારણ વ્યક્તિના જ હોઈ શકે અને ખરેખર હેરાક્લાઇટસ અસાધારણ જ હતા. તેનો જન્મ એશિયા માયનોરના ‘એફેસસ’ નગરમાં થયો હતો. તેઓ અહીંના રાજ પરિવાસ સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા. તેઓએ On Nature નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો હતો. તેમની દુર્બોધતા વિશે પ્રસંશા કરતા સોક્રેટિસ કહે છે કે જેટલો હું તેને સમજી શક્યો છું ત્યાં સુધી તે

શાનદાર હતા અને જેટલો હું સમજી શક્યો નથી તે પણ શાનદાર હશે જ પરંતુ તેને સમજવા માટે કુશાગ્ર બુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. આપણા આ દંભી દાર્શનિકનો પ્રભાવ તત્કાલીન દાર્શનિકો પર જ નહીં પણ આધુનિક દાર્શનિકો પર પણ પડે છે. પ્લેટોએ તો દર્શનનો પહેલો પાઠ હેરાક્લાઇટસનો જ ભણ્યા હતા આથી તેઓ પ્લેટોના પહેલા ગુરુ કહી શકાય.

ક્ષણિકવાદ :

હેરાક્લાઇટસ ક્ષણિકવાદના સમર્થક છે. આ સંદર્ભમાં તેમનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે કે ‘તમે એક જ નદીમાં બે વખત સ્નાન કરી શકો નહીં.’ એક જ નદીમાં બે વખત સ્નાન ન કરી શકવાનો મતલબ એ છે કે આપણે પહેલા જે નદીમાં સ્નાન કર્યું હતું તે બીજી વખત સ્નાન કરતી વખતે પાણી બદલાઈ ગયું હશે. એવી જ રીતે સ્નાન કરનાર પણ બદલાઈ ગયો હશે. તેનું કારણ એ છે કે જગતમાં કંઈ સ્થિર નથી. સર્વત્ર પરિવર્તનનું જ સામ્રાજ્ય છે (All is in flux). સૂર્ય પણ પ્રતિક્ષણ બદલ્યા કરે છે. હેરાક્લાઇટસ ક્વળ નિરપેક્ષ સ્થિરતાનો જ વિરોધ કરતા નથી પણ સાપેક્ષ સ્થિરતા પણ તેમના મતે આપણો ભ્રમ છે. તેઓ કહે છે કે એક વસ્તુ એક ક્ષણ સત્ અને બીજી ક્ષણે અસત્ બની જાય છે એમ નહીં પણ એ એક ક્ષણ દરમિયાન પણ વસ્તુમાં સ્થાયિત્વ હોતું નથી. સત્ અને અસત્ એ બન્ને ગુણો વસ્તુમાં એક સાથે હોય છે. આથી તેઓ પરિણમન (Be coming) ને જ સત્ય કહે છે. આ રીતે સત્ અને અસત્નું એક સાથે હોવું એટલે જ પરિણામ. પ્લેટોએ પોતાના ‘થિયોટિટસ’ નામના સંવાદમાં હેરાક્લાઇટસના આ વિચારોને રજૂ કરતાં કહ્યું છે કે, ‘પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રવાહિત થઈ રહી છે, કોઈ વસ્તુ શાશ્વત નથી, પ્રત્યેક વસ્તુ સંભૂતિમય છે. નદીની માફક પ્રત્યેક વસ્તુ ગતિશીલ છે, બધી વસ્તુ પસાર થઈ રહી છે, કોઈ વસ્તુ સ્થિર નથી.’ આથી જ હેરાક્લાઇટસ કહે છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. જ્યારે આપણે તેનું નિરીક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ કે તરત જ તેમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. જેટલી સૂક્ષ્મતાથી આપણે તેનું સ્વરૂપ વિવેચન કરીએ તેટલું વધારે આપણને તેની ગતિશીલતાનું જ્ઞાન થાય છે. તેની તુલના આપણે બૌદ્ધ દર્શનના ક્ષણભંગવાદ સાથે કરી શકીએ. તેમાં પણ દરેક વસ્તુને ક્ષણિક અને વિનાશશીલ માનવામાં આવી છે. ધર્મ-કીર્તિના પ્રમાણ-વાતિકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આપણે વસ્તુ વિશે જેટલું વધારે વિચારીએ એટલું જ વધારે તેનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થતું જાય છે.

પક્ષ અને વિપક્ષનો વિરોધ :

વિરોધ, સંઘર્ષ, નિષેધ, અભાવ વગેરેનું હેરાકલિટસના દર્શનમાં મહત્વનું સ્થાન રહ્યું છે. તેઓ તેને જીવન માટે અનિવાર્ય માને છે. ગતિ અને પરિવર્તન તેના દ્વારા જ શક્ય બને છે. તેઓ કહે છે કે મનુષ્યને એ જાણતો નથી કે કઈ રીતે વિરોધી બળોમાં મતૈક્ય શક્ય બને છે. તેઓ ધનુષ અને વીણાની જેમ બે પરસ્પર વિરોધી શીક્તઓનો સમન્વય છે. ગ્રીક કવિ હોમરે દેવોને પ્રાર્થના કરી હતી કે મનુષ્યોમાં સંઘર્ષ સમાપ્ત થઈ જાય. આ સંદર્ભમાં હેરાકલિટસ કહે છે કે સંઘર્ષની સમાપ્તિ એટલે સદાને માટે સમાપ્ત થઈ જવું, કારણ કે સંઘર્ષથી જ જીવન છે. યુદ્ધની પ્રશંસા કરતા તેઓ કહે છે કે યુદ્ધ બધાના પિતા અને સમ્રાટ છે. સંઘર્ષ તો જગતનો શાસક છે. ખરેખર તો સમગ્ર અસ્તિત્વ આ સમન્વયના આધારે ટકેલ છે. સંગીતના સ્વર પણ તીવ્ર અને મંદ અર્થાત્ વિરોધી ધ્વનિના સમન્વય પર નિર્ભર છે. હેગલના વાદ, પ્રતિવાદ અને સંવાદનું બીજ અહીં જોવા મળે છે.

હેરાકલિટસ સર્વ વિરોધોને સમાન માને છે. શુભ-અશુભ, જીવન-મૃત્યુ, જાગૃતિ-સ્વપ્ન, યુવાવસ્થા-વૃદ્ધાવસ્થા એ બધા સમાન છે, કારણ કે એ એકબીજાના પરિવર્તિત રૂપ છે. તેમાંથી કાંઈ ખરાબ નથી- ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં તે સમાન છે. મનુષ્ય જ કોઈને સારા અને કોઈને ખરાબ કહે છે. લોકો પરિવર્તનથી ગભરાય છે પરંતુ તે અનિવાર્ય છે. એ ન્યાયનું તત્ત્વ છે. આપણે તેનો સ્વીકાર કરીને સંતુષ્ટ થવું જોઈએ.

મૂળતત્ત્વ :

થેલિસ, એનેક્ઝિમેન્ડર, એનેક્ઝિમેનિઝ વગેરેની જેમ હેરાકલિટસ પણ મૂળતત્ત્વ પર વિચાર કરે છે અને પોતાના ક્ષણિકવાદી વિચારોને અનુરૂપ અગ્નિ (Fire)ને મૂળતત્ત્વ કહે છે. આ સંસાર જે સર્વને માટે એક છે તે ઇશ્વર યા અન્ય સત્તા દ્વારા નિર્મિત નથી. તે હંમેશાં સજીવ અગ્નિરૂપે પહેલેથી જ હતું અને રહેશે. તેનો કેટલોક ભાગ પ્રજ્વલિત રહે છે અને કેટલોક ભાગ નષ્ટ થતો રહે છે. દહનની પ્રક્રિયા જ માનવ જીવનની ચાવી છે. આ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જે ક્યારેય થંભતી નથી. તે સદા ગરમી, ધૂમ તથા રાખમાં પરિણત થતી રહે છે.

હેરાકલિટસની આ અગ્નિ કોઈ સાધારણ અગ્નિ નથી. તે આત્માની જેમ ચેતન છે. આ રીતે તે અગ્નિ પ્રજ્ઞાન અગ્નિ છે. શુદ્ધ અગ્નિના દર્શન આપણને સૂર્યમાં થાય છે જ્યાં પ્રતિદિન નિત્ય નવીન અગ્નિ બળે છે અને રાત્રીમાં ઠરી

જાય છે. સૂર્ય તથા અન્ય આકાશીય પિંડ એક ખ્યાલા જેવા વાસણમાં સળગતા અગ્નિનો સમૂહ છે.

૯. પાર્મેનાઇડીઝ

પરિચય :

પાર્મેનાઇડીઝનું ચિંતન ગ્રીક દર્શનના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેઓ ઇલિયાટિક સંપ્રદાયના હતા. પ્લેટો તેનાથી પ્રભાવિત થયા હતા અને તેમના વિશે લખે છે કે યુવા સોક્રેટિસે તેમની મુલાકાત લીધી હતી અને તેમનાથી પ્રભાવિત થયા હતા. પ્લેટો તથા એરિસ્ટોટલ તેમનાથી પ્રભાવિત હતા. તેમનો જન્મ ઇ.સ.પૂ. ૫૧૪ માં એક અત્યંત સમૃદ્ધ પરિવારમાં થયો હતો અને તેથી જ તેમનું રાજનીતિમાં સારું એવું સ્થાન હતું. તેમણે પોતાના રાજ્ય માટેના કેટલાક કાયદાઓ પણ બનાવ્યા હતા. લગભગ ઇ.સ.પૂ. ૪૫૦ માં તેઓ એથેન્સ પણ ગયા હતા.

કૃતિ :

પાર્મેનાઇડીઝે પોતાના વિચારો On Nature નામના ગ્રંથમાં વ્યક્ત કર્યા છે. આ ગ્રંથ બે ભાગોમાં વહેંચાયેલ છે. પહેલા ભાગનું નામ ‘પરમાર્થ માર્ગ’ છે તથા બીજા ભાગનું નામ ‘પ્રતીતિ માર્ગ’ છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે કે સૂર્ય કુમારીઓના પથદર્શનમાં રથ પર સવાર થઈને તેોકે એવી દેવીના રાજ્યમાં પહોંચે છે જે બુદ્ધિમાન પુરુષોને પ્રત્યેક પ્રકારનું જ્ઞાન કરાવે છે. દેવી તેનું સ્વાગત કરે છે અને તેને સત્ તથા અસત્ વિશે જ્ઞાન આપે છે. આ ગ્રંથમાં રજૂ થયેલ પાર્મેનાઇડીઝના મુખ્ય વિચારો ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે.

બુદ્ધિનું મહત્વ :

પાર્મેનાઇડીઝ બુદ્ધિવાદી દાર્શનિક છે. તેઓ બુદ્ધિને જ સત્ય જ્ઞાનનો સ્રોત માને છે. તેમના મતે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે કંઈ દેખાય છે તે સત્ય હોતું નથી. સત્ય તો એક માત્ર બુદ્ધિ દ્વારા જ જાણી શકાય છે. મોટે ભાગે બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત જ્ઞાનમાં ભેદ હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સત્યાન્વેષીએ બુદ્ધિનો જ પક્ષ લેવો જોઈએ. સત્ય હંમેશાં બુદ્ધિના નિયમોને અનુકુળ હોય છે. ઇન્દ્રિયો જ ભ્રમની જનની હોય છે.

પરિવર્તન અસત્ છે :

પાર્મેનાઇડીઝના સમયમાં હેરાક્લાઇટસનો એ સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો કે પરિવર્તન જ સત્ છે. પાર્મેનાઇડીઝ બરોબર તેનાથી વિપરીત પરિવર્તનને અસત્ કહે છે. તેમના આ ખ્યાલને સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે કેટલીક દલીલો પણ આપી છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પરિવર્તનનો ખ્યાલ આપણને ઇન્દ્રિયો દ્વારા આવે છે પરંતુ આપણે જો ઇન્દ્રિયો કરતા બુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખીએ તો આપણને ખ્યાલ આવશે કે પરિવર્તન ભ્રામક છે. એટલું જ નહીં આ પરિવર્તનની પાછળ એક સ્થાયી સત્તાની ઉપસ્થિતિનો સંકેત બુદ્ધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. હેરાક્લાઇટસ એક જ વસ્તુને એક જ સમયે સત્ અને અસત્ બન્ને કહે છે. પરંતુ તર્કશાસ્ત્ર અનુસાર તે ખોટું છે. અહીંયા વિરોધના નિયમનો ભંગ થાય છે. આ નિયમ અનુસાર કોઈ પણ વસ્તુમાં એકી સાથે બે વિરોધી ગુણો રહી શકે નહીં.

૩. પરિવર્તનને અસત્ સિદ્ધ કરવા માટે પાર્મેનાઇડીઝ ઉત્પત્તિને જ અસત્ સિદ્ધ કરે છે. તેઓ પુછે છે કે સત્તાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ? તેની ઉત્પત્તિ સત્થી થશે કે અસત્થી ? અગર સત્માંથી જ સત્ની ઉત્પત્તિ થશે તો તે ઉત્પત્તિ કહેવાશે નહીં, કેમ કે સત્માંથી સત્ જ ઉત્પન્ન થશે અને અગર આપણે તેને અસત્માંથી ઉત્પન્ન થતું માનીએ તો તે અસંભવ છે કેમ કે અસત્માંથી ક્યારેય સત્ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માની શકાય નહીં. શૂન્યમાંથી કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં.

પરમ સત્ય નિરપેક્ષ સત્ :

આ રીતે પરિવર્તનને ભ્રાંત સિદ્ધ કર્યા પછી પાર્મેનાઇડીઝ અપરિવર્તિત એવી પરમ સત્તાની પ્રસ્થાપના કરે છે. તેને તેઓ નિરપેક્ષ સત્ (Absolute being) કહે છે. તેમના મતાનુસાર આ જ મૂળતત્ત્વ છે જેમાંથી સંપૂર્ણ જગતનો ઉદ્ભવ થયો છે. આવા નિરપેક્ષ સત્ની લાક્ષણિકતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. અદ્વૈત સ્વરૂપ :

સત્ એક છે તથા પોતે પોતાની રીતે પૂર્ણ છે. તેના સિવાયની બીજી કોઈ સત્તાના અસ્તિત્વની સંભાવના નથી, કારણ કે અન્ય સત્તા અગર સત્ બનશે તો તે અન્ય કહેવાશે નહીં અને જો તે અસત્ છે તો તે શૂન્ય છે, તેનું અસ્તિત્વ જ નથી.

૨. ચિત્ સ્વરૂપ :

જે અસત્ છે તેના વિશે વિચાર કરવો શક્ય નથી. કેવળ સત્ના વિશે જ વિચાર કરી શકાય છે. તેનો અર્થ એ કે સત્ અને વિચાર વચ્ચે તાદાત્મ્ય છે, અર્થાત્ સત્ ચિત્ સ્વરૂપ છે.

૩. અવિભાજ્ય સત્તા :

સત્તા અવિભાજ્ય પણ છે. તેમાં વિભાજન સંભવ નથી, કારણ કે વિભાજન માટે કોઈ એક વિભાજિત કરનાર સત્તાનું હોવું આવશ્યક છે. પરંતુ જ્યાં દ્વૈતનો અવકાશ જ નથી ત્યાં વિભાજિત કરનાર અન્ય સત્તા પણ રહી શકતી નથી. આથી તે અવિભાજ્ય છે.

૪. કાળથી પર છે :

આ અખંડ સત્તાને ન ભૂત છે, ન વર્તમાન છે કે ન ભવિષ્ય છે. આથી તેને કાળથી પર માનવામાં આવે છે.

૫. અપરિવર્તનશીલ :

કાળથી પર હોવાને કારણે તે પરિવર્તનથી પણ બહાર છે, કેમ કે પરિવર્તન કાળમાં થાય છે. આ રીતે એ અપરિવર્તનશીલ સત્તા છે.

૬. અગતિશીલ :

પાર્મેનાઇડીઝ કહે છે કે આ સત્તા અગતિશીલ પણ છે. વાસ્તવમાં તેમાં ગતિ સંભવ પણ નથી. કેમ કે ગતિ શૂન્યમાં જ થાય છે. પરંતુ આ જ એક માત્ર સત્તા હોવાને કારણે શૂન્ય પણ ક્યાંય હોતું નથી.

૭. નિર્વિકાર :

વિકાર અસત્નો ગુણ છે જ્યારે આ તો સત્ હોવાને કારણે નિર્વિકાર પણ છે.

૮. અનિર્વચનીય :

તે અનિર્વચનીય પણ છે કેમ કે આપણે તેના વિશે કાંઈ પણ કહી શકતા નથી કે ખરેખર તે શું છે. વેદાન્તના બ્રહ્મની જેમ પાર્મેનાઇડીઝ પણ પોતાના સત્ત્વે ‘નેતિ-નેતિ’ કહે છે.

૯. સ્વયંભૂ :

તે સ્વયંભૂ અર્થાત્ પોતે પોતાની રીતે ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે સિવાય અન્ય કાંઈ નથી જેનાથી તે ઇત્પન્ન થયેલ હોય. આથી તે સ્વયંભૂ જ હોવું જોઈએ.

૧૦. પરિમિત અને મંડલાકાર :

આ એક, અવિભાજ્ય, કાળથી પર, અપરિવર્તનશીલ, અગતિશીલ, નિર્વિકાર તથા અનિર્વચનીય સત્તાને પાર્મેનાઇડીઝ અપરિમિત કહેતા નથી પણ પરિમિત કહે છે. તેનો આકાર પણ તેઓ નિર્ધારિત કરે છે અને તેને મંડલાકાર કહે છે. તેમના મતે સત્ એટલા માટે પરિમિત છે કારણ કે તે ચારેય બાજુથી સત્ત્વડે ઘેરાયેલ છે. તે પોતાનામાં જ પૂર્ણ છે, આથી તેને પોતાને શૂન્યાકાશમાં વિસ્તૃત કરવાની કોઈ આવશ્યકતા હોતી નથી.

સત્ત્વે મંડલાકાર એટલા માટે કહી શકાય કેમ કે તે પ્રત્યેક દિશામાં સમાન રૂપે વાસ્તવિક છે અને મંડલ જ એક એવો આકાર છે જે આ શર્તને પૂરી કરી શકે છે. આથી સત્ મંડલાકાર છે. પાર્મેનાઇડીઝનો આ વિચાર આગળ જતા વિવાદનો વિષય બને છે.

સમાપન :

પાર્મેનાઇડીઝને ભૌતિકવાદી કહેવા કે અધ્યાત્મવાદી ? એ એક વિવાદનો પ્રશ્ન રહ્યો છે. સ્ટેઇસ, હેગલ વગેરે ચિંતકો તેને અધ્યાત્મવાદી કહેવાનું ઉચિત માને છે જ્યારે બર્નેટ તેને ભૌતિકવાદી કહે છે. બન્ને પક્ષોની દલીલો પ્રબળ રીતે રજૂ થયેલ છે. જ્યારે પાર્મેનાઇડીઝ સત્ત્વે પરિમિત અને મંડલાકાર કહે છે ત્યારે તેઓ ભૌતિકવાદી પ્રતીત થાય છે કારણ કે તે ભૌતિક પદાર્થના ગુણ છે. જ્યારે તેઓ સત્ત્વે અવિભાજ્ય, કાળથી પર, અપરિવર્તનશીલ, અગતિશીલ, નિર્વિકાર તથા અનિર્વચનીય કહે છે ત્યારે તેઓ અધ્યાત્મવાદી પ્રતીત થાય છે.

૧૦. એમ્પેડોકલીઝ

પરિચય :

આકર્ષક વ્યક્તિત્વ અને અનેક ગુણોના સ્વામી એવા એમ્પેડોકલીઝને સહજ જ અતિમાનવ તરીકેની પ્રસિદ્ધિ મળે છે. તેઓ પોતે પોતાને દેવતા તરીકે જાહેર કર્યા હતા. તેઓ કુશળ રાજનીતિજ્ઞ, ઉત્તમ વક્તા, ધાર્મિક શિક્ષક, પ્રસિદ્ધ ચિકિત્સક તથા એક ગંભીર દાર્શનિક હોવાની સાથે એક કવિ પણ હતા. તેમણે પોતાના વિચારોને પદ્યમાં વ્યક્ત કરેલા છે. તેમના બે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે. On Nature નામના પોતાના ગ્રંથમાં તેમણે દાર્શનિક વિચારોને ઇંદબદ્ધ રજૂ કરેલા છે. Purification ગ્રંથમાં ધર્મ સંબંધી વિચારો રજૂ કર્યા છે.

એમ્પેડોકલીઝનો જન્મ સિસલીના એક્રાગસ નામના સ્થળે ઇ.સ.પૂ. ૪૯૫ માં સમૃદ્ધ કુટુંબમાં થયો હતો. રાજનીતિ તેમના પિતા તરફથી વારસામાં મળી હતી. તે સમયે પ્રવર્તેલ તાનાશાહીને દૂર કરવાનું શ્રેય તેમને પ્રાપ્ત થયું અને લોકોએ રાજસિંહાસન એમ્પેડોકલીઝને સોંપવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે તેમણે તેનો સાદર ઇન્કાર કરીને પોતાની મહાનતાનો પરિચય આપ્યો. એમ માનવામાં આવે છે કે ત્યાર પછી તેમને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા અને તેઓ દક્ષિણ બાજુ ગયા જ્યાં તેમનું લગભગ ઇ.સ.પૂ. ૪૩૫ માં મૃત્યુ થયું.

મૂળતત્ત્વ :

એમ્પેડોકલીઝ પોતાના પૂર્વે થયેલા ચિંતકોનો સમન્વય કરતા હોય તેમ તેમણે મૂળતત્ત્વ તરીકે એક નહીં પણ ચાર તત્ત્વો દર્શાવ્યા છે. વાયુ, જલ, અગ્નિ અને પૃથ્વી એ ચાર તત્ત્વો ગ્રીક દર્શનમાં સૌ પ્રથમ રજૂ કરનાર એમ્પેડોકલીઝ છે. ભારતીય દર્શનમાં તેમાં આકાશ તત્ત્વને ઉમેરીને પાંચ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એમ્પેડોકલીઝ શૂન્ય આકાશના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. પાર્મેનાઇડીઝ પણ શૂન્ય આકાશનો સ્વીકાર કરતા નથી. આ મૂળ તત્ત્વોના સ્વરૂપના સંબંધમાં પણ એમ્પેડોકલીઝ પાર્મેનાઇડીઝના સત્ની જેમ તેને નિત્ય, અપરિવર્તનીય, સ્વયં તથા અવિનાશી માને છે. પરંતુ તેઓ પાર્મેનાઇડીઝની જેમ પરિવર્તનને ભ્રામક માનતા નથી. અહીંયા તેઓ હેરાક્લઇટસ સાથે સહમત છે. પરંતુ આ પરિવર્તન કરવી રીતે સંભવ બને છે ? એમ્પેડોકલીઝ કહે છે કે ચારેય તત્ત્વોના મિલનથી જ જગત તથા તેની વસ્તુઓનું નિર્માણ થાય છે અને એ જ પરિવર્તનનું કારણ છે. પરંતુ કેવળ વસ્તુઓમાં જ પરિવર્તન થાય છે. મૂળતત્ત્વોમાં ક્યારેય પરિવર્તન થતું નથી, તે તે તો અપરિવર્તનશીલ છે. આ રીતે એમ્પેડોકલીઝ પાર્મેનાઇડીઝ અને હેરાક્લઇટસ વચ્ચે સમન્વય કરે છે.

એમ્પેડોકલીઝ અનુસાર આ ચારેય તત્ત્વો છીદ્રાળુ છે અને એકબીજામાં પ્રવેશવાનો ગુણ ધરાવે છે. પરંતુ તેનાથી મૂળતત્ત્વોના સ્વરૂપમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. આ મૂળતત્ત્વોનો કોઈ ધાર્મિક અર્થ થતો નથી. તેઓ તો કોઈ ઇશ્વરીય તત્ત્વનો સ્વીકાર જ કરતા નથી. એમ્પેડોકલીઝને નાસ્તિક દાર્શનિક માનવામાં આવે છે તેમ છતાં તેઓ પુનર્જન્મમાં વિશ્વાસ રાખે છે.

પ્રેમ અને ઘૃણા :

આ ચારેય તત્ત્વ ભૌતિક છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે તે એકબીજા સાથે મળીને કેવી રીતે જગતને ઉત્પન્ન કરે છે ? એટલું જ નહીં તેનો પ્રેરક એવા ઇશ્વરનો પણ એમ્પેડોકલીઝ સ્વીકાર કરતા નથી. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમ્પેડોકલીઝ કહે છે કે જગતના નિર્માણ પાછળ બે શક્તિઓ કામ કરે છે એક છે પ્રેમ અને બીજી છે ઘૃણા યા વિગ્રહ. આ બન્ને શક્તિઓ ચારેય તત્ત્વોને ક્રમશઃ નજીક લાવવાનું અને દૂર લઈ જવાનું કામ કરે છે, જેથી જગત અને વસ્તુઓનું નિર્માણ થાય છે. એક નિર્માણકારી શક્તિ છે તો બીજી વિનાશકારી. પરંતુ જેને આપણે પ્રેમ અને ઘૃણા કહીએ છીએ તેનાથી આ શક્તિઓ બિલકુલ અલગ છે કેમ કે આપણા માટે પ્રેમ અને ઘૃણા ભાવનાત્મક તત્ત્વ છે જે એક માનસિક પ્રત્યય છે. પરંતુ એમ્પેડોકલીઝના ઉપરોક્ત પ્રેમ અને ઘૃણા ભૌતિક તત્ત્વ છે. તેમના દર્શનમાં આ ચારેય તત્ત્વ જેટલા જ પ્રેમ અને ઘૃણા ભૌતિક છે. તેઓ અ છ તત્ત્વોને સમકક્ષ માને છે.

સૃષ્ટિ-ચક્ર :

સૃષ્ટિ વિશેના એમ્પેડોકલીઝ ચક્રિક પ્રત્યાવર્તનના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર સૃષ્ટિ એક ચક્રિય ક્રમમાં ફરી રહી છે અને તેનો આદિ કે અંત નથી. તેમ છતાં તેના પ્રારંભ વિશે વિચાર કરી શકાય છે. આ પ્રક્રિયાની તેઓ ચાર અવસ્થાનું વર્ણન કરે છે.

પ્રથમ અવસ્થા :

આ ચારેય મહાભૂતોની સહસ્થિતિની અવસ્થા છે. આ ચારેય શરુઆતમાં દિવ્યલોકમાં રહેલ હતા, જ્યાં પ્રેમ પણ હતો એટલું જ નહીં પ્રેમને કારણે તેઓ પૂર્ણ રૂપે સંયુક્ત હતા.

દ્વિતીય અવસ્થા :

આ અવસ્થામાં બહાર રહેલ ધૃણા આ પ્રેમના સામ્રાજ્યમાં ઘુસી જાય છે અને અહીંથી પ્રેમનું પતન કરવાની શરૂઆત કરે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે ચારેય તત્ત્વોમાં કાટ પડવાની શરૂઆત થઈ જાય છે. પરંતુ આ અવસ્થામાં આંશિક જુદાઈ જ શક્ય બને છે.

તૃતીય અવસ્થા :

આ અવસ્થામાં પ્રેમ સંપૂર્ણપણે બહાર થઈ જાય છે અને એકમાત્ર ધૃણાનું જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. અહીં ચારેય તત્ત્વો અલગ થઈ જાય છે.

ચતુર્થ અવસ્થા :

પરંતુ પ્રેમ પણ ચૂપ રહેતો નથી. લાગ જોઈને તે પાછો આ ધૃણાના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. તેને કારણે જે તત્ત્વો અલગ અલગ હતા તે ફરીથી મળવાનો પ્રારંભ કરી દે છે. પ્રેમના પૂર્ણ વિજયની અવસ્થામાં ચારેય તત્ત્વો પાછા મળી જાય છે.

૧૧. એનેક્ઝાગોરાસ (બહુતત્ત્વવાદી)

પરિચય :

એશિયા માયનોરના આયોનિયા વિસ્તારના ક્લોઝીમેનાય શહેરના ઉમદા ધનાઢ્ય કુટુંબમાં જન્મેલા એનેક્ઝાગોરાસ વીસ વર્ષની વયે એથેન્સમાં જઈને વસ્યા હતા. પેરેક્લિઝ જેવા રાજપુરુષ સાથેની મૈત્રીને લીધે તેમના પર નાસ્તિકતાનો આરોપ મૂકાયો. સૂર્યને દેવી તત્ત્વ માનવાને બદલે ધગધગતો પથ્થર કહેવા બદલ જેલની સજા થઈ અને એથેન્સ છોડવાની ફરજ પણ પડી. મૂળ વતનના લેમ્પેક્સ શહેરમાં બોતેર વર્ષની વયે તેનું મૃત્યુ થયું.

એનેક્ઝાગોરાસ સમક્ષ સ્થિતિ અને ગતિના સમન્વયની સમસ્યા ખડી થાય છે. તેનો ઉકેલ તેઓ બહુતત્ત્વવાદ દ્વારા લાવવા મથે છે. તેમના મતે ‘બધામાં બધું રહેલું છે.’ અલબત્ત બીજ રૂપે રહેલું છે. આમ અંતિમ તત્ત્વ તરીકે અનંત ગુણગત સ્વરૂપના બીજો માનવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે સૃષ્ટિમાં બધા જ પદાર્થો મૌલિક છે, મૂળભૂત છે. સોનું, લાકડું, વાળ કે હાડકું મૂળભૂત છે. તેનું એકબીજામાં રૂપાંતર થતું નથી. સોનામાં અન્ય સર્વ પદાર્થના ગુણો છે પણ તે

અવ્યક્ત છે. સોનાના વ્યક્ત ગુણની વધુ માત્રા સોના તરીકે અસર જન્માવે છે આથી તે સોના તરીકે ઓળખાય છે.

નાઉઝ (બુદ્ધિતત્ત્વ) :

એનેક્ઝાગોરાસના દર્શનમાં નાઉઝ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. આ સંદર્ભમાં સ્ટેઇસ કહે છે કે જ્યાંથી તેમના દર્શનમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે ત્યાંથી તેમના દર્શનની મૌલિકતા પ્રારંભ થાય છે.

વાસ્તવમાં ગ્રીક દર્શનમાં આ એક નવા પ્રત્યયનો પ્રવેશ છે. કેવળ આ પ્રત્યયના ઉપયોગ માટે એરિસ્ટોટલ ખુશ થઈને એનેક્ઝાગોરાસને “આંધળાઓમાં એકાલા જોઈ શકનાર” કહે છે. પરંતુ તેની જરૂર કેમ પડી ? એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ એનેક્ઝાગોરાસ અસંખ્ય બીજો વડે જગતની વિવિધ વસ્તુઓને બને છે એમ દર્શાવે છે. પરંતુ શું આ વસ્તુઓ પોતાની રીતે બને છે ? એનેક્ઝાગોરાસ માને છે કે પોતાની રીતે કોઈ વસ્તુ બની શકે નહીં. અર્થાત્ વસ્તુઓને બનવા માટે ગતિદાતા શક્તિ રૂપે એનેક્ઝાગોરાસ નાઉઝને જવાદાર ગણે છે. આ રીતે નાઉઝ નિમિત્ત કારણ છે. સંભવતઃ એનેક્ઝાગોરાસે જગતમાં વ્યવસ્થા, ક્રમબદ્ધતા અને કાર્યકારણના નિયમની વ્યાપકતા જોઈને જ તેની કલ્પના કરી હતી. ગ્રીક દર્શનમાં અહીંથી પ્રયોજનવાદનો પ્રવેશ થાય છે. આ તત્ત્વને એનેક્ઝાગોરાસ કેવળ ગતિદાતા શક્તિ જ નહીં પણ આપણા જ્ઞાનનોસ્ત્રોત પણ માને છે. સજીવ વસ્તુઓમાં તેનો અંશ છે. તેમના મતે મનુષ્ય તથા પશુ બન્નેમાં નાઉઝ નિહિત છે. પરંતુ મનુષ્ય પાસે હાથ વોવાને કારણે તેનું મહત્વ વધી જાય છે. આ રીતે બૌદ્ધિક અંતર શારીરિક અંતરને કારણે જ હોય છે.

નાઉઝની વિશેષતા :

એનેક્ઝાગોરાસ નાઉઝની વિશેષતા બતાવતા કહે છે કે સર્વ પ્રથમતો તે સ્વં ગતિહીન છે. અગર તેને પણ જો ગતિયુક્ત માનવામાં આવે તો તેના ગતિદાતા કોણ હશે ? તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય અને અનવસ્થાદોશ આવે. એરિસ્ટોટલે પણ પરમતત્ત્વને ગતિહીન ગતિદાતા કહ્યું છે.

બીજું એનેક્ઝાગોરાસ તેને સ્વયંભૂ, સ્વસ્થ, સ્વતંત્ર, સ્વપ્રતિષ્ઠિત, નિરાકાર, અસીમ, પરમ શુદ્ધ તથા સ્વયં સાધ્ય પણ કહ્યું છે. તે જગતની

સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિ છે તથા સંસારની સૂક્ષ્મતમથી લઈને વિશાળ વસ્તુઓ પર તેની સત્તા રહેલ છે.

પરંતુ તેના સ્વરૂપને લઈને પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે નાઉઝ ચેતન છે કે જડ ?

નાઉઝનું સ્વરૂપ :

એનેક્ઝેગોરસના નાઉઝના સ્વરૂપના વિષયમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે અને આ મતભેદનું કારણ એ છે કે એનેક્ઝેગોરસે પોતે સ્પષ્ટ રીતે ક્યાંય કહ્યું નથી કે નાઉઝ ચેતન તત્ત્વ છે કે જડ. જ્યારે એનેક્ઝેગોરસ કહે છે કે નાઉઝ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના જ્ઞાતા છે, જગતમાં વ્યવસ્થા કરનાર છે, સર્વ વસ્તુઓનું કારણ છે, પૂર્ણ રૂપે નિરપેક્ષ તથા વિશુદ્ધ રહે છે, અમિશ્રિત છે અર્થાત્ અન્ય બીજોથી પૃથક્ છે, ત્યારે આ તત્ત્વ ચેતન પ્રતીત થાય છે. પરંતુ જ્યારે તેઓ તેને કોઈ સ્થળે રહેનાર કહે છે ત્યારે તે ભૌતિક તત્ત્વ હોય તેમ લાગે છે. બર્નેટનો મત છે કે જ્યારે નાઉઝ ભૌતિક જ છે જ્યારે એરિસ્ટોટલ, જેલર, અર્ડમાન વગેરે વિદ્વાનો તેને આધ્યાત્મિક તત્ત્વ કહે છે.

સૃષ્ટિનું નિર્માણ :

જગતના ઉપાદાન કારણ તરીકે એક બાજુ સંખ્યા બીજ અને બીજી બાજુ તેને ગતિ પ્રદાન કરનાર કારણ તરીકે નાઉઝનો સ્વીકાર કરે છે. અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે તે બન્ને કારણો વડે જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? આ સંદર્ભમાં એનેક્ઝેગોરસ કહે છે કે, પહેલા તો બધા બીજ એક સાથે અસ્તવ્યસ્ત અવસ્થામાં સમગ્ર આકાશને વ્યાપીને રહે છે. આથી શૂન્યતા ક્યાંય હોતી નથી. નાઉઝ તેમની વચ્ચે વમળ ઉત્પન્ન કરે છે, જેનાથી તમામ બીજોમાં એ રીતે હલન-ચલન ઉત્પન્ન થાય છે જેવી રીતે પાણીમાં એક પથ્થર નાંખવાથી તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે મધ્યમાં ગતિ ઉત્પન્ન થવાને કારણે પોતાની રીતે બધા બીજોમાં ગતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ ગતિને પરિણામે વિરોધી ગુણવાળા બીજ એક બીજાથી અલગ થવા લાગે છે. આ રીતે વિરલમાંથી સઘન, ગરમમાંથી શીતલ, અંધકારમાંથી પ્રકાશ અને શુષ્કમાંથી ભીનાશ અલગ થવા લાગે છે. પરંતુ તે બધા પૂર્ણતઃ એક બીજાથી અલગ થતા નથી અને ખરેખરતો થઈ પણ શકતા નથી.

આ વિરોધોના પૃથક્કરણનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિરલ, ગરમ, પ્રકાશ અને શુષ્કના એક સાથે મળવાથી ઇથર, જેને એનેક્ઝેગોરસ વાયુની ઉપરનો

ભાગ કહે છે તેનું નિર્માણ થાય છે. બીજી બાજુ સઘન, શીતળ અંધકાર અને ભીનાશના મિલનથી નીચેના ભાગનું નિર્માણ થાય છે. પૃથ્વીને એનેક્ઝેગોરસ ચપટી અને વાયુ પર તરતી કહે છે.

૧૨. ડેમોક્રિટસ (Democritus)

પરિચય :

ડેમોક્રિટસનો જન્મ થેઇસના એબેરા શહેરમાં સમૃદ્ધ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમની જ્ઞાન પિપાસા ઉત્કટ હતી. તેમનું કથન પ્રેરક છે. તેઓ કહે છે કે, “ઇરાનનું રાજ્ય સિંહાસન જીતવા કરતાં કોઈ નવા સિદ્ધાંતને શોધી કાઢવાનું હું વધારે પસંદ કરું.” સદ્ગુણ આર્થિક સ્થિતિને લીધે પ્રવાસ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ તેમને સુલભ બની હતી. એથેન્સ યાત્રા વખતે વૃદ્ધ એનેક્ઝેગોરસને મળવામાં નિષ્ફળ ગયા તેથી તેઓ લખે છે કે, “હું એથેન્સ તો ગયો પણ ત્યાં મને કોઈએ જાણ્યો નહીં.” ‘આનંદી ચિંતક’ નું બિરુદ પામેલા આ બહુશ્રુત વિદ્વાને આશરે નેવું વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને સ્વૈચ્છિક મૃત્યુ સ્વીકાર્યું હતું, વિષપાન કરીને નહીં પણ અન્નત્યાગ કરીને.

કુલ બાવન જેટલા પુસ્તકોના લેખક ડેમોક્રિટસ માત્ર ભૌતિકશાસ્ત્રમાં જ નહીં, જ્ઞાન અને નીતિના ક્ષેત્રે પણ અસાધારણ યોગદાન કરેલ છે.

અંતિમત્ત્વ :

અંતિમત્ત્વ તરીકે ડેમોક્રિટસ પરમાણુઓનો સ્વીકાર કરે છે. પરમાણુઓ અસંખ્ય છે. આથી એમ્પેડોકલઝ અને એનેક્ઝેગોરસનો માફક ડેમોક્રિટસ પણ બહુત્ત્વવાદી છે. પરંતુ ડેમોક્રિટસનો બહુત્ત્વવાદ વાસ્તવમાં પાર્મેનાઇડીઝના એકત્ત્વવાદ અને એનેક્ઝેગોરસના બહુત્ત્વવાદ વચ્ચે સમન્વય સ્થાપિત કરે છે.

પરમાણુનું સ્વરૂપ :

પરમાણુવાદીઓ કહે છે કે અગર કોઈ પદાર્થને સતત તોડતા જઈએ તો અંતમાં એક એવો ભાગ બાકી રહે છે જેનું આગળ પછી વિભાજન કરવું શક્ય નથી. આવા અંતિમ અવિભાજ્ય કણને પરમાણુ કહે છે. પરમાણુ માટે અંગ્રેજી શબ્દ Atom વપરાય છે. Atom શબ્દ બે ગ્રીક શબ્દોનો બનેલો છે, A નો અર્થ

થાય છે ‘નહીં’ (Not) અને તોમ નો અર્થ થાય છે ‘કાપવું’ (cut). આ રીતે **Atom** એ છે જે કપાતું નથી અર્થાત્ જેને તોડી શકાતું નથી, જે અવિભાજ્ય છે. તેને તેઓ અસંખ્ય કહે છે.

પરમાણુવાદની એક બીજી વિશેષતા એ છે કે તે ગુણરહિત છે. પરંતુ ગુણાત્મક ભેદ ન હોવા છતાં બધા પરમાણુ હંમેશાં ભેદ રહિત નથી હોતા. તેમનામાં પરિમાણાત્મક ભેદ છે, અર્થાત્ તેમના આકાર અને આકૃતિમાં ભેદ હોય છે. ભારતીય દર્શનમાં જૈન અને વૈશેષિક દર્શનમાં પરમાણુવાદનું સમર્થન મળે છે. તેમાં પણ જૈનદર્શનનો પરમાણુ સિદ્ધાંત ડેમોક્રિટસના ખ્યાલને વધુ મળતો આવે છે, કારણ કે તે પણ પરમાણુઓને ગુણરહિત કહે છે.

પરમાણુઓની બીજી પણ અન્ય વિશેષતાઓ છે જેમ કે તે અતીન્દ્રિય છે, નિત્ય છે, પૂર્ણાંક છે તથા ઉત્પત્તિ અને વિનાશથી પર છે. તે જડ છે. પરંતુ તેમાં રૂપ, રંગ, ધ્વનિ, સ્વાદ વગેરે ગુણનો અભાવ છે. અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે પરમાણુઓમાં ગુણાત્મક ભેદ ન હોય તો પણ પરમાણુઓ દ્વારા નિર્માણ પામેલ વસ્તુઓમાં ગુણાત્મક ભેદ શા માટે દેખાય છે ? આ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં પરમાણુવાદીઓ કહે છે કે તેનું કારણ પરમાણુઓનો આકાર, આકૃતિ, વ્યવસ્થા અને સ્થિતિ છે.

શૂન્ય આકાશ :

મૂળતત્ત્વ તરીકે અસંખ્ય પરમાણુઓ ઉપરાંત પરમાણુવાદી દર્શનમાં બીજી એક સત્તા તરીકે શૂન્ય આકાશ (Empty Space) નો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

પરમાણુવાદી કહે છે કે, જગતની વસ્તુઓનું નિર્માણ પરમાણુઓની વિશેષ અવસ્થામાં મિલન અને વિછેદથી થાય છે અને આ કાર્ય ગતિ વગર શક્ય નથી. પરંતુ ગતિશીલ થવા માટે પરમાણુઓને શૂન્ય આકાશની આવશ્યકતા રહે છે. આથી લ્યુસિપસ શૂન્ય આકાશની સંજ્ઞા આપે છે તેને પાર્મેનાઇડીઝ અસત્-તત્ત્વ કહે છે. વાસ્તવમાં ગતિ માટે શૂન્ય આકાશ આવશ્યક છે. તેના વગર કોઈ પણ વસ્તુ ગતિ કરી શકતી નથી.

સમાપન :

આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પરમાણુવાદી દર્શનની પાસે બે પ્રકારની સત્તા છે. એક પરમાણુ અને બીજી શૂન્ય આકાશ. તે બન્ને વચ્ચે

તકાવત એ છે કે પરમાણુ પરિપૂર્ણ સત્તા છે જ્યારે આકાશ શૂન્ય છે. અહીંયા એક બીજી બાબત પણ ઉલ્લેખનીય છે કે પરમાણુવાદીઓ પહેલાં પાઇથાગોરીયન સંપ્રદાયમાં શૂન્ય અંગેની ચર્ચા થઈ છે તથા તેનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ત્યાં તેને વાયુથી અભિન્ન માનવામાં આવ્યું છે. જ્યારે લ્યૂસિપસનું શૂન્ય વાસ્તવમાં એક ખાલીપો (Vacuum) છે.

૧૩. સોફિસ્ટ દર્શન (The Sophist Philosophy)

પ્રાસ્તાવિક :

ગ્રીક દર્શનનો અભ્યાસ કરતા એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અહીંયા વિરોધી મતો વધુ રજૂ થયા છે. એક બાજુ પાર્મેનાઇડીઝ અપરિવર્તનને સત્ય તરીકે રજૂ કરે છે તો બીજી બાજુ હેરાક્લાઇટસ પરિવર્તનને સત્યા માનવા પ્રેરાયા છે. એ રીતે મૂળતત્ત્વ તરીકે જુદા જુદા દાર્શનિકો જુદા જુદા તત્ત્વો જેવા કે જળ, વાયુ, અગ્નિ, સંખ્યા, પરમાણુ વગેરેને રજૂ કરે છે. અર્થાત્ આ સંબંધમાં તેઓમાં એક મત જોવા મળતો નથી. તેને કારણે વિચારકોમાં સંદેહની ભાવના ઉત્પન્ન થવી સ્વાભાવિક છે. ઇ.સ.પૂ. ૫ મી સદીના બીજા ચરણમાં આ સંદેહ ભાવનાને કારણે ગ્રીક દર્શન મૂળતત્ત્વની શોધને છોડીને એક નવી દિશામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે છે માનવ અંગેની વિચારણા અને તેના સૂત્રધાર બને છે સોફિસ્ટ. તેમના દર્શનને ‘સોફિસ્ટ દર્શન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અહીંયાથી ગ્રીક દર્શન માનવની માનસિક ક્ષમતાઓ, વિશેષતાઓ તથા ક્રિયાકલાપો પર ચિંતન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે.

સોફિસ્ટ દાર્શનિકોના આગમન માટે ગ્રીક દેશની તત્કાલીન રાજનૈતિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ પણ જવાબદાર છે. નાના- નાના ગણરાજ્યોમાં વિભાજિત ગ્રીક દેશ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો હતો. અહીં પ્રજાતંત્ર હતું અને તેમાં દરેક નાગરિક ભાગ લઈ શકતો હતો. રાજનીતિ માટે વાક્યાતુર્ય ખુબ જ જરૂરી હતું. એવી સ્થિતિમાં લોકોને એવા શિક્ષણની આવશ્યકતા હતી કે તેને વક્તૃત્વકલામાં નિપુણ બનાવે. સોફિસ્ટ દાર્શનિકોએ પહેલા તે કામ હાથમાં લીધું. રાજનીતિ અને વાક્પટુતા (Rhetoric) સોફિસ્ટનો પ્રિય વિષય બન્યો. વક્તૃત્વકલાનો પાયો સર્વ પ્રથમ સોફિસ્ટોએ નાખ્યો. તત્કાલીન ધાર્મિક વાતાવરણ પણ સંદેહતાને

જન્મ આપનાર બન્યું હતું. જો કે સોફિસ્ટોની બહુ પહેલાં હેરાક્લાઇટસ અને ડેમોક્રિટસે ઇશ્વરના અસ્તિત્વ પર સંદેહ વ્યક્ત કર્યો હતો, પરંતુ સોફિસ્ટોના સમયમાં એ ભાવના વધુ પ્રબળ બને છે. હવે માત્ર ધર્મ જ નહીં પણ નૈતિકતા, રીતરિવાજ, પ્રચલિત પરંપરા એ બધાની આલોચના થવા લાગી, એ જ રીતે દર્શન, રાજનીતિ, ધર્મ અને નીતિ, પ્રત્યેક ક્ષેત્રે સ્વતંત્રતા તથા વ્યક્તિવાદની ભાવના વધવા લાગી. સોફિસ્ટોએ પોતાના યુગના વ્યાવહારિક વિચારોને સૈદ્ધાંતિક વાધા પહેરાવ્યા.

સોફિસ્ટોનો પરિચય :

તે સમયના અનેક વિચારકોને ‘સોફિસ્ટ દાર્શનિક’ કહેવામાં આવે છે પરંતુ તેનો કોઈ સંપ્રદાય તથા સંસ્થા ન હતી. તેને કારણે તેની કોઈ નિશ્ચિત વિચાર પદ્ધતિ પણ ન હતી. ન તો તેમનું નિશ્ચિત નિવાસ સ્થાન હતું. તેઓ સમગ્ર ગ્રીસમાં ફેલાયેલા હતા તથા એક સ્થાન પર સ્થિર રહેવાને બદલે અહીં-તહીં ફરતા રહેતા હતાં. લોકોને, ખાસ કરીને યુવાનોને શિક્ષિત કરવાનો તેમનો ધંધો હતો, અર્થાત્ માતબર ફી લઈને નવયુવકોને શિક્ષણ આપતા હતાં. તેમના શિક્ષણમાં રાજનીતિ, વક્તૃત્વકલા ઉપરાંત વ્યાકરણ, ભાષા, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ગણિત, ભૌતિક વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો પણ આવતા હતાં. તેમનો શિક્ષણનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે યુવાનોને સમાજ અને રાજ્યમાં કઈ રીતે પોતાનો બળવાન બનાવીને રહી શકાય તે શીખવવાનો હતો. જેવી રીતે એક ડોક્ટરની કુશળતા એક બીમારને સાજા કરવામાં હોય છે એવી રીતે સોફિસ્ટોની કુશળતા યુવાનોને કુશળ નાગરિક બનાવવામાં હતી. સોફિસ્ટોમાં પ્રોટાગોરસ, ગોર્જિયાસ, પ્રેડીકસ, હિપ્પિયસ વગેરેના નામો ઉલ્લેખનીય છે.

આમ તો ‘સોફિસ્ટ’ શબ્દનો અર્થ “વિદ્વાન વ્યક્તિ” એવો થાય છે. સૌપ્રથમ સોફિસ્ટ તરીકે પ્રોટાગોરસ અને ગોર્જિયાસના નામો ઉલ્લેખનીય છે. તેઓ ખરેખર હૉંશીયાર અને વિદ્વાન હતા પરંતુ ગ્રીક દર્શનના ઇતિહાસમાં આપણે સોફિસ્ટોને સૌથી વધારે તિરસ્કૃત થતા જોઈએ છીએ. અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા તેઓ એટલા તિરસ્કૃત થયા કે પરિણામ સ્વરૂપે સોફિસ્ટ શબ્દ જ પોતાનો મૂળ અર્થ ખોઈ બેસે છે અને સોફિસ્ટ શબ્દનો અર્થ “ધૂર્ત વ્યક્તિ” થવા લાગ્યો. શબ્દના આ અર્થપરિવર્તનની પાછળ સોફિસ્ટોનો વ્યવહાર કારણભૂત છે. પ્રથમ તો તેઓએ પોતાનો ઉદ્દેશ શિક્ષણ આપવાને બદલે ધન કમાવાનો રાખ્યો. ગ્રીક દર્શનના ઇતિહાસમાં આ બિલકુલ નવી ઘટના હતી. બીજું એ કે તેઓએ

શિક્ષણનો જે મુખ્ય ઉદ્દેશ નક્કી કર્યો તે પણ નિંદાનું કારણ બને છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યુવાનોને ચાલાક અને ધૂર્ત બનાવવાનો હતો. અલબત્ત વક્તૃત્વકલાનો પાયો નાંખવાનું શ્રેય સોક્રિસ્ટોને ફાળે જાય છે પરંતુ તે વિદ્યા પણ તર્કીની માયાજાળ વડે વિપક્ષને કઈ રીતે પરાજિત કરી શકાય એ શીખવતી હતી. આજે માનવતાવાદી પોતાના સિદ્ધાંતના બીજ સોક્રિસ્ટોના “મનુષ્ય જ વસ્તુ માત્રનો માપદંડ છે” જેવા વાક્યોમાં શોધે છે. પરંતુ સોક્રિસ્ટોનો આ મનુષ્ય સ્વર્થી મનુષ્ય હતો જે પોતાના લાભની દૃષ્ટિએ સત્ય તથા અસત્યનો નિર્ણય કરતો હતો. આ પ્રકારના શિક્ષણને કારણે સમાજમાં ઉચ્છૃંખલતા ફેલાઈ હતી. આવી સ્થિતિમાં અન્ય લોકો દ્વારા સોક્રિસ્ટોની નિંદા કરવી સ્વાભાવિક હતી. એટલું જ નહીં લોકોએ તો સોક્રિસ્ટોને સજા કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. સોક્રેટિસને જ્યારે વિષપાનની સજા કરવામાં આવી ત્યારે તેમાં એક આરોપ એ પણ હતો કે તે સોક્રિસ્ટ છે. જો કે તે સોક્રિસ્ટ ન હતા. પરંતુ આટલી નિંદા થવા છતાં ગ્રીક દર્શનના ઇતિહાસમાં સોક્રિસ્ટોનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ રહ્યું છે. કેમ કે તેઓએ દર્શનને એક નવી દિશા તરફ વાળ્યું છે.

૧૪. પ્રોટાગોરસ (Protagoras)

પરિચય :

થેઇસના એબડોરા શહેરમાં ઇ.સ.પૂ. ૪૯૦માં થયો હતો. પ્રોટાગોરસ ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે પ્રવાસી શિક્ષક તરીકે એથેન્સ આવે છે અને એ જ તેની કર્મભૂમિ બની રહે છે. તેઓ પેરેક્લીઝના રાજકારણી પ્રભાવક મંડળમાં ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચાલીસ વર્ષ અહિં વીતાવ્યા. પરંતુ ‘દેવો અંગે’ (On the Gods) નામના પોતાના પુસ્તકમાં તેમણે નાસ્તિકતા વ્યક્ત કરી, સીત્તેર વર્ષના આ વૃદ્ધે સજા થતા પહેલાં સિસીલી જવા એથેન્સ છોડ્યું. પણ ઇ.સ.પૂ. ૪૨૧ માં વહાણ માર્ગે અકસ્માત નડતાં જળસમાધિ લેવી પડી.

દાર્શનિક વિચાર :

પ્રોટાગોરસના દર્શનનું પ્રખ્યાત વાક્ય છે, “મનુષ્ય વસ્તુમાત્રનો માપદંડ છે,” ખરેખર તો આ કેવળ પ્રોટાગોરસના દર્શનનું જ નહીં પણ સમગ્ર સોક્રિસ્ટ દર્શનનું કેન્દ્રિય વાક્ય છે. આ વાક્યમાંથી બે અર્થો તારવી શકાય –

એક તો મનુષ્ય મહત્વપૂર્ણ છે અને બીજો સત્યતા વસ્તુનિષ્ઠ નહીં પણ આત્મનિષ્ઠ હોય છે. આ વાક્યના આધારે જ સોફિસ્ટ જ્ઞાનમીમાંસા અને નીતિમીમાંસા અસ્તિત્વમાં આવે છે. જે નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય.

જ્ઞાનમીમાંસા :

જ્ઞાનમીમાંસીય દૃષ્ટિએ આ વાક્યનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુની સત્યતા યા અસત્યતા નક્કી કરનાર વ્યક્તિ પોતે છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો વડે વ્યક્તિ જે કાંઈ જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સત્ય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષીકરણ માત્ર છે. પરંતુ એક જ વસ્તુનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો વડે અલગ અલગ વ્યક્તિઓને અલગ અલગ થઈ શકે છે. જેમ કે ટબમાં ભરેલ પાણી મને ઠંડું લાગી શકે છે તથા બીજા કઈને ગરમ પણ લાગી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રોટાગોરસ કહે છે કે તમને જે સત્ય પ્રતીત થાય છે તે જ સત્ય છે. તેનો અર્થ એ થયો કે પાણીના ઠંડા કે ગરમ હોવામાં સત્યતા નથી, સત્યતા આપણી પ્રતીતિમાં છે. આનો અર્થ એ પણ થઈ શકે કે કશું જ મિથ્યા નથી.

નીતિમીમાંસા :

‘માનવ વસ્તુમાત્રનો માપદંડ છે’ એ કથનનું નૈતિક દૃષ્ટિએ તાત્પર્ય એ છે કે નૈતિકતા વસ્તુનિષ્ઠ નહીં પણ વ્યક્તિનિષ્ઠ છે. ઉપર જોયું તેમ જેવી રીતે કોઈ વસ્તુની સત્યતા વ્યક્તિ દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે તેવી રીતે કોઈ કર્મ સારા કે ખરાબ હોવાનું નિર્ધારણ પણ વ્યક્તિ દ્વારા જ થાય છે. અર્થાત્ નૈતિકતા પણ વ્યક્તિસાપેક્ષ છે. પ્રોટાગોરસ કહે છે કે જો નૈતિકતા વસ્તુનિષ્ઠ હોત તો સર્વ વ્યક્તિ માટે એક સમાન હોત, અર્થાત્ તમામ વ્યક્તિઓ એક કૃત્યને નૈતિક યા અનૈતિક કહેતા હોત, પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે જેને એક દેશ યા સમાજ નૈતિક કહે છે તેને જ બીજા અનૈતિક કહે છે. તેનું કારણ એ છે કે નૈતિકતા મુખ્યત્વે રીતિરિવાજોને આધારે નિર્ધારિત થાય છે, જે જુદા જુદા દેશ અને સમાજ અનુસાર બદલાતા રહે છે. એક જ દેશ અને સમાજની બે વ્યક્તિઓમાં પણ નૈતિકતાને લઈને મતભેદ હોઈ શકે છે. તેનો અર્થ એ કે નૈતિકતા વ્યક્તિનિષ્ઠ હોય છે. જે કર્મ મને નૈતિક લાગે છે તે નૈતિક છે, અને જે મને અનૈતિક લાગે છે તે અનૈતિક છે.

સમાપન :

સોફિસ્ટોના આવા વિચારોથી એથેન્સના સમાજમાં એક પ્રકારની ક્રાંતિ થઈ હતી. તેનું એક ખરાબ પરિણામ એ આવ્યું કે એથેન્સના યુવાનો સ્વછંદી બન્યા. તેના પરિણામે સોફિસ્ટોની ખુબ નિંદા પણ થઈ. જો કે અહીં ઉલ્લેખનીય છે કે ખુદ પ્રોટાગોરસ ઇચ્છતા ન હતા કે યુવાનો મનમાની કરે. પ્રોટાગોરસ પોતે રીતરિવાજોનું સન્માન કરતા હતા.

૧૫. ગોર્જિયાસ (Georgias)

પરિચય :

ગોર્જિયાસના જન્મ અને મૃત્યુનો સમય અનિશ્ચિત છે પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે તેઓ સિસીલીમાં આવેલ લિઓન્ટિની નગરના સન્માનિત રાજનીતિજ્ઞ હતા. પોતાના દેશમાં તેઓ પોતાની વક્તૃત્વકલા માટે અત્યંત વિખ્યાત હતા. મનવામાં આવે છે કે એક વખત તેઓ પોતાના નગર તરફથી આર્થિક સહાયતા પ્રાપ્ત કરવા માટે એથેન્સ દૂત બનીને આવ્યા હતા. આ સમયે તેઓ પ્રૌઢ થઈ ગયા હતા. પોતાનું કામ પુરું કર્યા પછી તેમણે આસપાસના નગરોની મુલાકાત લીધી. તે માટેનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો લોકોને વાક્પટુતા શીખવવાનો હતો. પોતાના ઉદ્દેશમાં તેઓ કેટલા સફળ થયા એ તો કહી શકાય તેમ નથી પણ તેનાથી તેમને ધન અને યશની પ્રાપ્તિ ચોક્કસ થઈ હતી. ત્યાર પછી તેઓ અંત સુધી એથેન્સમાં જ રહ્યા. તેઓ લગભગ સો વર્ષ સુધી જીવ્યા હતા.

દાર્શનિક વિચાર :

ગોર્જિયાસના દાર્શનિક વિચારો તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘On Nature or the non-existent’ માં નીચેના ત્રણ સત્ય-વાક્યો દ્વારા વ્યક્ત થયા છે. -

1. કોઈ સત્ય નથી.
2. જો કોઈ સત્ય હોય તો પણ આપણે તેને જાણી શકતા નથી.
3. જો સત્યને કોઈ જાણી લે તો પણ તેને બીજાને સમજાવી શકાતું નથી.

૧. કોઈ સત્ય નથી.

ગોર્જીયાસ અનુસાર તેનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું સત્ય અસ્તિત્વ હોતું નથી. પ્રોટાગોરસે કહ્યું હતું કે સત્યતા વ્યક્તિ સાપેક્ષ હોય છે, ગોર્જીયાસ એક ડગલું આગળ વધી કહે છે કે સત્યતા હોપતી જ નથી, કોઈ વસ્તુ સત્ય હોતી નથી. પ્રસિદ્ધ ઇલીયાટિક ગાર્શનિક ઝીનોએ કહ્યું હતું કે ગતિનો પ્રત્યય વિરોધગ્રસ્ત છે, આથી ગતિ હોતી જ નથી. આ તર્કનો ઉપયોગ કરીને ગોર્જીયાસ કહે છે કે સમગ્ર સત્તા આંતર વિરોધગ્રસ્ત છે, તેથી સત્તા જ નથી હોતી. જો કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે તો તેનો મતલબ એ છે કે તેનો ક્યારેક તો આરંભ થયો જ હશે. કાંતો તેનો આરંભ સત્થી થયો હશે અથવા અસત્થી. પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ સત્માંથી થઈ છે એમ માનવામાં આવે તો તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ કહી શકાય નહીં, અને અસત્માંથી ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેમ માની શકાય જ શી રીતે ? કેમ કે અસત્માંથી સત્ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં. તેનો અર્થ એ કે કોઈ સત્તા સત્ય નથી.

૨. જો કોઈ સત્ય હોય તો પણ આપણે તે જાણી શકતા નથી.

બીજા વાક્યમાં ગોર્જીયાસ કહે છે કે, અગર માની લઈએ કે વસ્તુનું સત્ય અસ્તિત્વ હોય છે તો પણ આપણે એ માનવું પડશે કે આપણે તેને જાણી શકતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન દરેક વ્યક્તિઓ માટે અને એક જ વ્યક્તિ માટે હંમેશાં એક સમાન રહેતું નથી. કારણ કે તે વસ્તુનું જ્ઞાન આપણે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ દ્વારા કરીએ છીએ, દરેક વ્યક્તિનું ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ એક સરખું હોતું નથી, એક જ વ્યક્તિનું ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પણ સમય અને પરિસ્થિતિ અનુસાર બદલતું રહે છે. તેનો અર્થ એ કે આપણે વસ્તુની વાસ્તવિકતાને જાણી શકતા નથી.

૩. જો સત્યને કોઈ જાણી લે તો પણ તે બીજાને સમજાવી શકાતું નથી.

ત્રીજા વાક્યમાં ગોર્જીયાસ કહે છે કે અગર આપણે માની પણ લઈએ કે સત્યને જાણી શકાય છે તો પણ આપણે માનવું પડશે કે આપણે તે બીજાને સમજાવી શકતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે સત્ય વ્યક્તિનિષ્ઠ હોય છે, એટલે કે તે જ્ઞાતામાં રહેલ હોવાથી તે કેવળ અનુભૂતિની વસ્તુ છે. તેને અભિવ્યક્ત કરવા માટે આપણે જે શબ્દોનો પ્રયોગ અન્ય વ્યક્તિ સમક્ષ કરીએ છીએ તે શબ્દો તેનામાં એવી જ અનુભૂતિ કરાવશે એમ નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય નહીં. દા.ત. મે જોયેલ લાલ રંગ વિશે હું જે અનુભૂતિ કરું છું, તેને હું લાલ રંગ એવા શબ્દોનું વર્ણન કરવાથી અન્ય વ્યક્તિમાં તેવી જ અનુભૂતિ જગાડશે તેમ નિશ્ચિત રીતે કહી

શકાય નહીં. તેનો અર્થ એ કે જો સત્ય હોય અને તેને જાણી પણ શકાતું હોય તો પણ તેનું આદાન-પ્રદાન કરી શકાતું નથી.

સમાપન :

આમ ગોર્જીયાસના પ્રખ્યાત સૂત્ર “Man is the measure of all things” નો સ્વીકાર કાતાં નીતિ અને જ્ઞાનના ક્ષેત્રે નર્ચો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષવાદ અને વ્યક્તિ સાપેક્ષવાદ ફલિત થાય છે. પ્લેટોએ આ અંગેની ચર્ચા તેમના ‘થિયાટિટસ’ નામના સંવાદમાં કરી છે. ગોર્જીયાસના ત્રણ વિધાનોના સંદર્ભમાં રોઝર્સનો મત છે કે તેના દ્વારા ગોર્જીયાસ તત્ત્વચિંતકોને બીનવ્યવહારું મહત્ત્વકાંક્ષા છોડી માનવજીવનના વ્યવહારું પ્રશ્નો પરત્વે વધુ એકાગ્ર થવા ફરજ પાડે છે. જો કે સત્ય જ્ઞાનને અસંભવ માનીને ગોર્જીયાસ સંદેહવાદને જ પ્રેરે છે.

૧૬. સોક્રેટીસ

પરિચય :

ઇ.સ.પૂ. ૪૭૦ માં એથેન્સમાં શિલ્પી પિતા અને દાયણ માતાને ત્યાં સોક્રેટીસનો જન્મ થયો હતો. ગ્રીસના ઇતિહાસમાં સોક્રેટીસથી ચડીયાતું હોય તેવું આકર્ષક પાત્ર બીજું કોઈ નથી. તેમનો બાહ્ય શારીરિક દેખાવ બેડોળ અને કદરૂપો હતો. આંખો વધુપડતી બહાર નીકળેલી, હોઠ જાડા, નાક ચીબું, કપાળ ખરબચડું, ચાલવાની રીત કઢંગી પણ તેમની આંતરિક પ્રતિભા અને સ્વભાવની પ્રસન્નતા, વાત કરવાની રીત એટલી સુંદર હતી કે અસર નીચે આવનાર તેમના બાહ્ય દેખાવને સંપૂર્ણપણે વીસરી જતા. તેઓ માણસ ભૂખ્યા માણસ હતા. શરૂ શરૂમાં શિલ્પકામ કર્યું પણ પછી ચિંતન અને ચર્ચાને જ જીવનકાર્ય બનાવ્યું. તેમનો મોટાભાગનો સમય બજારમાં કે અન્ય સ્થળે, જ્યાં લોકો ભેગા થતાં હોય ત્યાં ચોરે-ચૌટે જ પસાર થતો. જીવંત રસ લેનાર એકાદ માણસ પણ મળી જાય તો સંતોષ થતો. તેઓ કહેતાં “મારી વાત સાંભળે તેવો માણસ જો બીજી કોઈ રીતે ન મળે તો તેના માટે પૈસા ખર્ચવા પણ હું તૈયાર છું.” આ વાત સોક્રિસ્ટોથી તદ્દન ઉલટી ગણાય.

સોક્રેટીસના વ્યક્તિત્વના નોંધપાત્ર ગુણોમાં સંયમ, સાદગી, સહનશક્તિ, હિંમત અને નિર્ભયતાનો સમાવેશ થાય છે. સોક્રેટીસની બુદ્ધિમત્તા અને

ચારિત્ર્યશીલતાને કારણે પાશ્ચાત્ય ચિંતકોની યાદીમાં સોક્રેટીસનું વ્યક્તિત્વ સૌથી વધારે પ્રભાવશાળી છે.

સોક્રેટીસનું લગ્ન ઝેન્યેપી સાથે થયું હતું. તેનાથી તેને ત્રણ પુત્રો થયા હતા. ઝેન્યેપીને કર્કશા સ્વભાવની અને સોક્રેટીસને વિનોદવૃત્તિવાળા દર્શાવતી રમુજ માણવા જેવી છે. એક યુવાન લગ્ન સંબંધી સોક્રેટીસની સલાહ લેવા આવે છે. ત્યારે સોક્રેટીસ કહે છે કે ‘જો પત્ની અનુકુળ મળશે તો તું સંસારના સર્વ સુખ ભોગવીશ અને જો પ્રતિકુળ મળશે તો મારી માફક તત્ત્વચિંતક બની જઈશ.’

સોક્રેટીસ રહસ્યવાદી પણ હતા. તેમને અંતરાત્મામાંથી અનેકવાર ‘આદેશો’ મળતા. જે આદેશો માટાભાગે નિષેધાત્મક સ્વરૂપના હતાં. તેઓ જ્યારે ચિંતનમાં તલ્લીન બની જતા ત્યારે દેહભાન ભૂલીને ઊંડી સમાધિમાં ઊતરી ગયાનો અનુભવ કરતા.

સોક્રેટીસ સાંસ્કૃતિક સુવર્ણયુગનું સર્જન હોવા છતાં તેમની સત્યનિષ્ઠા જમાના કરતાં બે ડગલા આગળ ચાલતી હતી.

સોક્રેટીસ પર મુકવામાં આવેલ આરોપો :

સોક્રેટીસ યુવાનોમાં પ્રિય હતા પરંતુ તેમના પ્રિય શિષ્યો કરતા તેમના વિરોધીઓની સંખ્યા વધારે હતી. તેઓ સોક્રેટીસની સ્પષ્ટવાદિતા અને નિર્ભયતાથી ડરવા લાગ્યા હતા. જો કે સોક્રેટીસ પોતે રાજનીતિજ્ઞ ન હતા, ન તો તેમને રાજનીતિમાં કોઈ રસ હતો, પરંતુ તેઓ રાજનીતિજ્ઞોની ભૂલોની હંમેશાં નિર્ભયતાપૂર્વક આલોચના કરતા હતાં. તેની સાથે સોક્રેટીસ કહેવાતા જ્ઞાનીઓના અજ્ઞાનને લોકો સમક્ષ પ્રગટ કરી દેતા હતા. જો કે સોક્રેટીસની સાથે ચર્ચા કરતી વખતે તે કહેવાતા જ્ઞાનીઓ સ્વયં સ્વીકાર કરી લેતા હતા કે તે જ્ઞાની નથી પણ તેને તેઓ પોતાનું અપમાન સમજીને સોક્રેટીસના દુશ્મન બની જતા હતા. આ રીતે ન ઈચ્છવા છતાં દુશ્મનોની સંખ્યા વધતી ગઈ અને સોક્રેટીસના 90 વર્ષના આયુષ્યમાં એક ષડયંત્ર રચીને તેના પર ત્રણ આરોપ લગાવીને મુકદમો ચલાવવામાં આવ્યો. તે આરોપો નીચે પ્રમાણે છે. -

1. તેઓ રાષ્ટ્રના દેવતાઓમાં માનતા ન હતા.
2. તેઓ નવા દેવતાઓમાં વિશ્વાસ રાખતા હતા.
3. તેઓ એથેન્સના યુવાનોને પથભ્રષ્ટ કરતા હતા.

પરંતુ આ ત્રણેય આરોપો ખોટા હતા. સોક્રેટીસે રાષ્ટ્રના દેવતાઓનું ક્યારેય અપમાન કર્યું ન હતું. જો કે તેઓને પુરાણકથાઓમાં વિશ્વાસ ન હતો કે જેમાં દેવતાઓને ચરિત્રહીન દર્શાવવામાં આવ્યા હોય. તેમના પર મુકવામાં આવેલ બીજા આરોપમાં સત્ય એટલું જ હતું કે તેઓ અંતરાત્માના અવાજને મહત્વ આપતા હતાં તથા તેને જ ઇશ્વરરૂપ માનતા હતા. તે સિવાય તેમણે ક્યારેય નવા દેવતામાં વિશ્વાસ પ્રગટ કર્યો ન હતો. ત્રીજો આરોપ તો સંપૂર્ણપણે ખોટો જ હતો. યુવાનોને તેઓ સારું શિક્ષણ જ આપતા હતા એટલે યુવાનો પથભ્રષ્ટ થવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. તેમ છતાં અંતે સોક્રેટીસને બહુમતીથી દોષિત ગણવામાં આવ્યા અને તેમને મૃત્યુદંડની સજા ફરમાવવામાં આવી. ‘સ્પોલોજી’ માં પ્લેટોએ તેનું સુંદર અને વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

જો કે સોક્રેટીસને ત્યાંના કાયદા અનુસાર એવો અધિકાર હતો કે પોતે પોતાને માટે સજા નક્કી કરે, તેમ છતાં તેમણે કહ્યું કે પોતે નિરપરાધી છે માટે તે પોતાને માટે કોઈ સજા નક્કી કરશે નહીં, ન તો મૃત્યુદંડના બદલે દેશનિકાલ પસંદ કરશે. આવા નિર્ભય સોક્રેટીસ કહે છે કે મે એથેન્સવાસીઓ માટે જે કંઈ કર્યું છે તે કાયદેસર તો રાષ્ટ્રપતિની બાજુમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. સોક્રેટીસના આ પ્રકારના ભાષણથી ન્યાયાધિશો વધારે ક્રોધિત થયા અને નક્કી થયું કે તેમને ‘હિમલોક’ (ઝેર) આપીને મૃત્યુદંડ કરવામાં આવે. આ નિર્ણયથી સોક્રેટીસના ચહેરા પર સ્હેજ પણ ફરક પડ્યો નહીં. ઉલટું મૃત્યુદંડને શ્રેષ્ઠ ગણાવતા તેમણે કહ્યું કે “હવે વિયોગનો સમય આવી ગયો છે અને આપણે આપણા માર્ગે જઈએ, હું મૃત્યુપથ પર અને તમે જીવનપથ પર, જો કે તેમાંથી કયો માર્ગ ઉત્તમ છે તે ઇશ્વર જાણે છે.”

સજા થયા પછી સોક્રેટીસના મિત્રો સોક્રેટીસને બચાવવાના ઘણાં જ પ્રયત્નો કરે છે. તેઓ જેલના અધિકારીઓને પૈસા આપીને જેલમાંથી સોક્રેટીસને ભગાડી લઈ જવાના પ્રયાસો કરે છે પરંતુ સોક્રેટીસ ભાગી જવાનો ઇન્કાર કરી દે છે. સજા થયાના એક મહિના પછી શિષ્યોની હાજરીમાં આત્માની અમરતા અને શરીરની નશ્વરતા વગેરે વિષયો પર ચર્ચા કરતા કરતા શાંતિથી વિષપાન કરી ચિરનિદ્રામાં ચાલ્યા જાય છે. વાસ્તવમાં સોક્રેટીસ મૃત્યુ પામ્યા હોવા છતાં પણ અમર બની જાય છે.

વિષપાનનું અંતિમ દૃષ્ય :

કિડીમાં પ્લેટોએ સોક્રેટસિના વિષપાનના અંતિમ દૃષ્યનું વર્ણન કર્યું છે. સંધ્યા સમયે સોક્રેટીસ પોતે જેલર પાસે ઝેર માંગે છે. આથી તેનો મિત્ર ક્રીટો કહે છે કે, ‘હજુ તો સૂર્યાસ્ત થવાની વાર છે. અન્ય લોકો તો સૂર્યાસ્ત થઈ ગયા પછી ઘણા મોડા વિષપાન કરે છે. ત્યાં સુધી ઇચ્છાનુસારની ભોજન સામગ્રી ખાતાપીતા રહે છે. આપ આટલા વહેલા ઝેર શા માટે માંગો છો ?’

સોક્રેટીસ કહે છે કે જે સમાપ્ત થવા જઈ રહ્યું છે તે જીવનને થોડો વધારે સમય રોકવામાં શું કાયદો ? આ તો લોભ કહેવાશે. માટે મારે માટે તો શીઘ્ર ઝેર મંગાવો.

ત્યાંજ થોડી વારમાં જેલનો એક કર્મચારી નોકરની સાથે હેમલોકનો ખ્યાલો લઈને આવે છે. તેને જોઈને સોક્રેટીસ પુછે છે કે મારે હવે શું કરવાનું છે ? કર્મચારી કહે છે કે તમે આ પી લો અને ત્યાં સુધી ટહેલતા રહો કે જ્યાં સુધી પગ ભારે ન થઈ જાય, ત્યાર પછી આપ સુઈ જાઓ, પછી આ ઝેર પોતાની રીતે કામ કરશે.

આ સાંભળીને સોક્રેટીસ કોઈ પણ ઉત્તેજના દર્શાવ્યા વગર ખુશીથી હેમલોકનો ખ્યાલો લઈ લે છે અને કર્મચારીને પુછે છે, “શું હું આ ખ્યાલામાંથી મારા દેવને અંજલી આપી શકું ?” કર્મચારી ના કહે છે. ત્યાર પછી સોક્રેટીસ દેવતાઓને પ્રાર્થના કરે છે કે મારી પરલોકની યાત્રા શુભ થાઓ, અને શાંતિથી આખો ખ્યાલો પી જાય છે.

સોક્રેટીસને આ રીતે ઝેર પીતા જોઈને ત્યાં ઉપસ્થિત તેમના મિત્રો અને શિષ્યો રડવા લાગે છે. ત્યારે સોક્રેટીસ કહે છે કે, “મિત્રો, તમે આ શું કરો છો ? મેં પરિવારની સ્ત્રીઓને એટલા માટે તો ઘરે મોકલી દીધી હતી કે આ રીતે રડીને મને દુઃખ ન આપે. કોઈ પણ મનુષ્યએ શાંતિપૂર્વક મરવું જોઈએ. આથી તમે લોકો શાંત રહો અને ધીરજ રાખો.”

સોક્રેટીસના આ શબ્દો સાંભળીને બધા શરમાઈ ગયા અને રડવાનું બંધ કર્યું. ત્યાર પછી સોક્રેટીસ ટહેલવા લાગ્યા. તેઓ પોતાના પગ ભારે થયા ત્યાં સુધી ટહેલતા રહ્યા, પછી ચત્તા સુઈ ગયા. જેલના કર્મચારીએ તેમના પગને દબાવતા પૂછ્યું કે શું અહિંયા તમને કાંઈ મહેસૂસ થાય છે ? ત્યારે સોક્રેટીસે કહ્યું, નહીં. થોડા સમય પછી તેમણે સોક્રેટીસના પગના ઉપરના ભાગમાં દબાવતા કહ્યું

કે તે ઠંડા અને અફફડ થઈ ગયા છે. ત્યારે સોક્રેટીસે જ પોતાના શરીર પર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું કે, “જ્યારે ઝેર મારા હૃદય સુધી પહોંચશે ત્યારે હું મરી જઈશ.”

થોડા સમય પછી સોક્રેટીસે કાંઈક કહેવા માટે પોતાનું મોં ખોલ્યું. બધાએ ધ્યાનથી તેમના અંતિમ શબ્દો સાંભળ્યા. તેમના અંતિમ શબ્દો હતા, “ફ્રીટો, એસ્તેપીયસના મરઘાનો હું ઋણી છું, તેને આપવાનું ભૂલતો નહીં.”

બસ, આ એ મહામાનવાના અંતિમ શબ્દો હતા. સંવાદના અંતમાં પ્લેટો કહે છે કે, “આ રીતે મારા મિત્રનો અંત થયો જે મારા પરિચિતોમાં સર્વાધિક જ્ઞાની, સર્વાધિક ન્યાયી અને સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ હતા.”

૧૭. સોક્રેટિક પદ્ધતિ અને તેની વિશેષતાઓ :

પ્રાસ્તાવિક :

આમ તો એમ માનવામાં આવે છે કે સોક્રેટીસને કોઈ ગુરુ ન હતા તથા તેમણે ક્યાંય શિક્ષણ મેળવ્યું ન હતું. પરંતુ એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે સોક્રેટીસને અનેક જ્ઞાની વ્યક્તિઓ સાથે મુલાકાત થઈ હતી. આથી પોતાની પૂર્વેના જે ચિંતકો થયા તેમનો પરોક્ષ પ્રભાવ સોક્રેટીસ પર પડ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેમના એક હતા જીનો. સોક્રેટીસના દર્શન પદ્ધતિ પર જીનોના દ્વન્દ્વ ન્યાયનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જોવા મળે છે. જે પછીથી સોક્રેટિક પદ્ધતિ તરીકે જાણીતી બને છે.

સોક્રેટિક પદ્ધતિ :

સોક્રેટીસ મુખ્યત્વે શિક્ષક હતા. પરંતુ ભષણ આપીને તેઓ શિક્ષણ આપતા ન હતા. તેમની શિક્ષણ આપવાની એક વિશેષ પદ્ધતિ હતી, તેને જ સોક્રેટિક પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સોક્રેટીસ જ્યારે કોઈની સાથે ચર્ચા કરતા ત્યારે પહેલા પોતાને અજ્ઞાની તરીકે પ્રદર્શિત કરતા હતા. તેઓ સામેના માણસને વિવાદિત વિષય પર બોલવાની પુરેપુરી તક આપતા અને પછી તેમના વિચારોમાં જે ખામીઓ રહેતી તે તેમને દર્શાવતા તથા તે ખામીઓમાં સુધારો કરી પુનઃ રજૂઆત કરવાનું સૂચવતા. આ પ્રક્રિયા ત્યાં સુધી ચાલતી કે જ્યાં સુધી સામેનો માણસ સત્ય નિષ્કર્ષ સુધી ન પહોંચે. આ પદ્ધતિ સોક્રેટિક વ્યંગના (Socratic irony) નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ.

એક દાયણ જે રીતે પ્રસૂતાને બાળક પેદા કરવામાં મદદ કરે છે તે રીતે સોક્રેટીસ કહેતા કે વ્યક્તિના આત્મામાં છુપાયેલ સાચા વિચારોને બહાર લાવવામાં વ્યક્તિને મદદ કરું છું.

કેટલાક લોકો એમ પણ માનતા હતા કે સોક્રેટીસ અજ્ઞાની હોવાનો ડોળ કરીને મિથ્યા આડંબર કરતા હતા. જો કે એમ ન હતું, એ તો એમની વિનયશીલતા હતી. સોક્રેટીસ ક્યારેય એમ વિચારતા ન હતા કે પોતે જ્ઞાની છે. આ સંબંધમાં એક ઘટના ઉલ્લેખનીય છે. માનવામાં આવે છે કે એક વખત કેરિક્સ નામના એક સાહસી યુવકે ‘ડલ્ફિક વાણી’ ને પૂછ્યું કે શું સોક્રેટીસ કરતા વધારે કોઈ બુદ્ધિમાન છે ? ત્યારે તેને ઉત્તર મળ્યો, નહીં. સોક્રેટીસને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી તેને આશ્ચર્ય અને અવિશ્વાસ બન્ને થયા. ત્યારે તેને અસત્ય સિદ્ધ કરવા માટે તેઓ એક વ્યક્તિ પાસે ગયા. તે રાજનીતિજ્ઞ હતા અને તેને બુદ્ધિમાન પણ માનવામાં આવતા હતા. પરંતુ તેમની સાથે વાત કરવાથી સોક્રેટીસને ખ્યાલ આવ્યો કે તે માણસ પોતાને બુદ્ધિમાન માનતો હતો, ખરેખર બુદ્ધિમાન હતો નહીં. આ પ્રકારના અનુભવો તેમને અનેક વ્યક્તિઓમાં થયા. ત્યારે સોક્રેટીસે વિચાર્યું કે એ અર્થમાં દેવતાઈ વાણી અવશ્ય સત્ય છે કે લોકો વાસ્તવમાં અજ્ઞાની હોવા છતાં પોતાના અજ્ઞાન વિશે જાણતા નથી, જ્યારે પોતે ઓછામાં ઓછું એટલું તો જાણે છે કે પોતે અજ્ઞાની છે. આથી સોક્રેટીસે નિષ્કર્ષ તારવ્યો કે “અજ્ઞાનનું જ્ઞાન હોવું એ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે.”

સોક્રેટિક પદ્ધતિની વિશેષતા :

સોક્રેટીસે આપેલ ઉપરોક્ત પદ્ધતિની વિશેષતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

1. પદ્ધતિ સંદેહાત્મક છે :

ઉપર આપણે જોયું કે સોક્રેટીસ કોઈ પણ સમસ્યાનું સમાધાન શોધતી વખતે કે સત્યની પરીક્ષા કરતી વખતે સર્વ પ્રથમ પોતાને અજ્ઞાની દર્શાવતા હતા. આ રીતે સંદેહ કરતા કરતા તેઓ શોધ કરે છે. આથી સંદેહાત્મકતા તેમની પદ્ધતિની એક વિશેષતા બને છે. અહીંયા એ ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે કે આધુનિક દાર્શનિક ડેકાર્ટ પણ પોતાના ચિંતનમાં સંદેહનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. સંદેહાત્મકતા તેમની પદ્ધતિની પણ વિશેષતા છે. મધ્યયુગના સંત અગસ્ટાઈન ચિંતનમાં સંદેહના મહત્ત્વને સ્વીકારે છે.

2. વાદ-વિવાદાત્મક પદ્ધતિ :

સોક્રેટીસ પોતાના શિષ્યોને ભાષણ દ્વારા શિક્ષણ આપવાને બદલે તેમની સાથે વાદ-વિવાદ તથા પ્રશ્નોત્તરી કરતા કરતા સત્ય સત્ય તરફ લઈ જતા હતા. આથી તેમની પદ્ધતિની એક વિશેષતા આપણે તે વિવાદાત્મક છે એમ પણ કહી શકીએ.

3. સંકલ્પના કે વ્યાખ્યાની શોધક :

સોક્રિસ્ટોથી વિરુદ્ધ સોક્રેટીસ માનતા હતા કે જ્ઞાન વ્યાખ્યાઓ દ્વારા પ્રાપ્ત સંકલ્પના યા પ્રત્યયોથી નિર્માણ પામે છે. તેમના મતે સંકલ્પનાનો અર્થ છે, કોઈ પણ વર્ગ યા જાતિમાં નિહિત એવા સામાન્ય ગુણ કે જે તેની વ્યાખ્યા બતાવે છે. સોક્રેટીસ કહેતા કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે આપણે પ્રત્યેક વસ્તુની વ્યાખ્યા યા સંકલ્પના નિશ્ચિત કરીલેવા જોઈએ. સંકલ્પના દ્વારા જ જ્ઞાનનું વસ્તુમૂલક ધોરણ મળે છે.

4. અનુભવાત્મક યા વ્યાપ્તિ તર્કની પ્રયોજક :

સોક્રેટીસ દૈનિક જીવનમાં અનુભવોને ખુબ મહત્વ આપતા હતા અને તેનો ઉપયોગ તેઓ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કરતા હતા. અનુભવો દ્વારા અલગ અલગ વિભિન્ન તથ્યોની ચકાસણી કર્યા પછી કોઈ એક સત્ય પર પહોંચવું એ વ્યાપ્તિ છે. જેમ કે રામ, શ્યામ, ગીતા, સીતા વગેરેને મૃત્યુ પામતા જોઈ એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચવું કે દરેક મનુષ્ય મર્ત્ય છે, તે વ્યાપ્તિ તર્ક કહેવાય છે. આ રીતે અનુભવમાં આવતા વિશિષ્ટ ઉદાહરણોનો વિચાર કર્યા પછી તેનું સામાન્યીકરણ કરવામાં આવે છે.

5. નિગમન તર્કની પ્રયોજક છે :

નિગમન વ્યાપ્તિ કરતા ઉલટું છે. સોક્રેટીસ વ્યાપ્તિની સાથે સાથે નિગમનને પણ મહત્વ આપતા હતા. તેમનું માનવું હતું કે સત્ય પ્રત્યેના સંપૂર્ણ સંતોષ માટે વ્યાપ્તિની સાથે નિગમનનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. વ્યાપ્તિ દ્વારા નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ વ્યાખ્યાઓને જ્યાં સુધી નિગમન તર્ક વડે પરીક્ષણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેની સત્યતા સંદિગ્ધ રહે છે. આથી નિગમનાત્મકતા પણ તેમની પદ્ધતિની એક વિશેષતા બની રહે છે.

સમાપન :

અહીં ઉલ્લેખનીય છે કે સોક્રેટીસની આ પદ્ધતિથી સમગ્ર પાશ્ચાત્ય દર્શન પ્રભાવિત છે. પ્લેટોનું તો સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન આ પદ્ધતિ પર આધારિત છે. તેને

આધારે જ પ્લેટોએ પોતાની દ્વન્દ્વાત્મક પદ્ધતિ પ્રસ્તુત કરી છે. એરિસ્ટોટલ પણ તેનાથી પ્રભાવિત થયા હતા.

૧૮. એરિસ્ટોટલની કારણ મીમાંસા

પરિચય :

પાશ્ચાત્ય બૌદ્ધિક જગત પર પ્રભૂત્વ ધરાવનાર મહાન તત્ત્વચિંતક પ્લેટોના શિષ્ય બનવાનું સદ્ભાગ્ય એરિસ્ટોટલને પ્રાપ્ત થયું હતું. એક બીજી રીતે પણ એરિસ્ટોટલને યાદ કરવામાં આવે છે તે એટલે મહાન સિકંદર (The great Alexander) ના ગુરુ હતા.

એરિસ્ટોટલનો જન્મ ઇ.સ.પૂ. ૩૮૪ માં થેઇસમાં આવેલા સ્ટેજિરા નામના એક શહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતા રાજવૈદ્ય હતા. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે એરિસ્ટોટલે પરંપરાગત વ્યવસાય છોડ્યો. ત્યાર બાદ એથેન્સમાં આવેલી પ્લેટોની વિદ્યાપીઠમાં તેઓ દાખલ થયા. અહીં તેઓ પ્લેટોના મૃત્યુ પર્યંત અઢાર વર્ષ સુધી મુખ્ય શિષ્ય તરીકે રહ્યા.

પછી એરિસ્ટોટલ એસોસ ગયા, લગ્ન કર્યા, એક પુત્ર અને એક પુત્રના પિતા બન્યા. પુત્રનું નામ નિકોમેક્સ હતું. તેના પરથી પોતાના ગ્રંથનું નામ ‘એથિકા નિકોમેકિયા’ રાખ્યું.

પિતાના મિત્ર રાજા ફિલિપના આમંત્રણને માન આપી એરિસ્ટોટલ ૧૩ વર્ષના સિકંદરને કેળવણી આપવા મેસિડોન ગયા અને પાંચ વર્ષ આ કાર્ય કર્યું.

ફરી એથેન્સમાં અવી લાયસેયમ નામની વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. લટાર મારતા વ્યાખ્યાનો આપવાની ટેવને કારણે ‘પેરિપ્ટેટિક’ ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું. અહીં સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય પણ વિકસાવ્યું. તર્કશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના ક્ષેત્રોને લગતા સિદ્ધાંતોની રચના કરીને અસાધારણ પ્રતિભાનો જગતને પરિચય આપ્યો.

ઇ.સ.પૂ. ૩૨૩ માં સિકંદરનું મૃત્યુ થયું. એથેન્સમાં મેસિડોન વિરોધી વાતાવરણ સર્જાયું. સોક્રેટીસની માફક એરિસ્ટોટલ વિરોધી આરોપ મૂકાયા. એથેન્સ છોડતા તેઓ બોલ્યા, “સોક્રેટીસની હત્યા કરી એથેન્સે એક મહાપાપ

કર્ચું છે, બીજું પાપ આચરવાની તક હું આપવા માગતો નથી.” એથેન્સ છોડી પોતાના મોસાળ કાલ્સીસ ગયા. માંદગી અને નિરાશા વચ્ચે ઇ.સ.પૂ. ૩૨૨ માં બાંસઠ વર્ષની વયે એરિસ્ટોટલનું મૃત્યુ થયું.

કારણ મીમાંસા :

પ્રાસ્તાવિક :

એરિસ્ટોટલની તત્ત્વમીમાંસાના પાયામાં તેની કારણ મીમાંસા પડેલી છે. કારણ અંગેના આધુનિક વિચારો જેવા કે મિલના મંતવ્યથી એરિસ્ટોટલ મહત્ત્વની બાબતમાં જુદા પડે છે. મિલ માટે કારણ ભૂતકાલીન બનાવ માત્ર છે. એરિસ્ટોટલ માટે કારણનો ખ્યાલ ઘણો જ વિશાળ છે. તેમાં વસ્તુ શી રીતે બની છે તેનો જ નહીં, શા માટે બની છે તેનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ વસ્તુના હેતુની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

એરિસ્ટોટલ કહે છે કે કોઈ પણ વસ્તુ પરત્વે ચાર પ્રકારે પ્રશ્ન પૂછી શકાય. ૧. શામાંથી બની છે ? (ઉપાદાન) ૨. શાના વડે બની છે ? (નિમિત્ત) ૩. શું બની છે ? (સ્વરૂપલક્ષી) ૪. તેનો હેતુ શું છે (અંતિમ) ? આ પ્રશ્નોના જવાબ રૂપે ચાર કારણો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. ઉપાદાન કારણ :

જે પદાર્થમાંથી વસ્તુઓનું સર્જન થાય છે તે વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. દા.ત. માટીનો ઘડો બનાવવા માટે માટી અને સોનાની મૂર્તિ માટે સોનું ઉપાદાન કારણ તરીકે જરૂરી બને છે. વસ્તુ જેમાંથી બને છે તે તેનું ઉપાદાન કારણ ગણાય છે.

૨. નિમિત્ત કારણ :

કોઈ પણ પદાર્થના પરિવર્તન માટે નિમિત્ત કારણ આવશ્યક છે. પદાર્થમાં જે ગતિ લાવે તે તત્ત્વને અથવા શક્તિને નિમિત્ત કારણ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ઘડો બનાવવા માટે માટીમાં પરિવર્તન લાવવાનું કામ કુંભાર કરે છે. તેમ ખુરશી બનાવવા માટે લાકડામાં પરિવર્તન લાવવાનું કામ સુથાર કરે છે. તેથી કુંભાર અને સુથાર નિમિત્ત કારણ ગણાય. આમ, જેના વડે વસ્તુ બને છે તે

નિમિત્ત કારણ છે. ન્યાય વૈશેષિક જેવા ભારતીય દર્શનમાં પરમાણુઓને જગતનું ઉપાદાન કારણ અને ઇશ્વરને નિમિત્ત કારણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

૩. રૂપલક્ષી કારણ :

વસ્તુના સર્જનમાં જે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવાનું છે તે વસ્તુનું રૂપલક્ષી કારણ છે. ઘડો બનાવતા પહેલાં કુંભારના મનમાં ઘડાનો એક ખ્યાલ હોય છે. તે ખ્યાલને ઘડાનું રૂપલક્ષી કારણ ગણી શકાય. એરિસ્ટોટલ આને વસ્તુના હાર્દ તરીકે ઓળખાવે છે. સોક્રેટીસની સંકલ્પના અને પ્લેટોના રૂપતત્ત્વને રૂપલક્ષી કારણ સાથે સરખાવી શકાય. વસ્તુ જે કંઈ રૂપ ધારણ કરે છે, જે બને છે તે રૂપલક્ષી કારણ કહેવાય.

૪. અંતિમ કારણ :

જે પ્રયોજન માટે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે તે વસ્તુનું અંતિમ કારણ છે. સુંદર મૂર્તિ બનાવવી મૂર્તિકારનું ધ્યેય છે. આમ, વસ્તુનો આદર્શ અથવા ધ્યેય પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે છે.

એરિસ્ટોટલ કહે છે કે આ કારણોની શોધ પોતાની તદ્દન મૌલિક શોધ નથી. પૂર્વગામીઓએ એકાંગી અણસાર આપેલો છે. પોતાએ તો માત્ર સર્વાંગી દ્રષ્ટિ પ્રયોજવાનું દાર્શનિક કાર્ય જ કર્યું છે. જે મ કે અગાઉના માયલિશિયન અને એલિયાટિક સંપ્રદાયના ચિંતકોએ સૃષ્ટિ શામાંથી બની છે ? તે પ્રશ્નના જવાબ રૂપે ઉપાદાન કારણ રજૂ કર્યું જ છે. પરિવર્તનના ખુલાસા માટે કેટલાકે નિમિત્તની ચર્ચા પણ કરી છે. રૂપલક્ષી કારણની સ્પષ્ટ રજૂઆત માટે પ્લેટો રૂપતત્ત્વનો સિદ્ધાંત આપે છે. ‘હેતુવાદ’ અને ‘યોજના’ અંગેના ઉલ્લેખો એનેક્ઝાગોરસની વિચારણામાં મળી આવે છે.

સમાપન :

એરિસ્ટોટલ ચાર પ્રકારના કારણોની રજૂઆત કરીને હેતુવાદી દાર્શનિક સિદ્ધાંત આપે છે. જેના દ્વારા માત્ર ‘કેવી રીતે’ How નો જ નહીં પરંતુ ‘શા માટે’ Why નો જવાબ પણ મળી રહે છે.

૧૯. એરિસ્ટોટલે કરેલ પ્લેટોના રૂપતત્ત્વ યા પ્રત્યયની આલોચના

પ્રાસ્તાવિક :

પ્લેટો માનતા હતા કે આ ભૌતિક અને પરિવર્તનશીલ જગતથી પર એક અભૌતિક, અપરિવર્તનશીલ અને નિત્ય જગત છે જ્યાં ‘રૂપતત્ત્વ’ રહે છે. પ્લેટો અનુસાર રૂપતત્ત્વ એટલે કોઈ એક વર્ગના સર્વ સભ્યોના સામાન્ય ગુણોને પ્રગટ કરનાર વિચાર. આ રીતે રૂપતત્ત્વ સારરૂપ હોય છે. તે નિત્ય અને સ્થિર હોય છે. આથી જ પ્લેટો તેને સત્ય જ્ઞાનનો એક માત્ર વિષય કહે છે. તે જ દૃષ્ય જગતની તમામ વસ્તુઓનો આધાર છે. વસ્તુઓ તો તેની નકલ યા છાયા છે, તેથી તે અર્ધસત્ય હોય છે.

એરિસ્ટોટલે પ્લેટોના રૂપતત્ત્વને માનવા સામે કોઈ વાંધો નથી. એરિસ્ટોટલે પણ એ સ્વીકારે છે કે રૂપતત્ત્વ યા સામાન્ય હોય છે અને તેને માન્યા વગર દર્શન તથા વિજ્ઞાનનું કાર્ય કરવું શક્ય નથી પરંતુ તેઓ તેને જગતથી પર હોવાનું માની શકે તેમ નથી. તેમનું માનવું છે કે જગતના પદાર્થોથી અલગ એવા સામાન્યનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી હોતું. આથી જ ચિલી કહે છે કે ‘એરિસ્ટોટલે રૂપતત્ત્વોને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર લઈ આવ્યા છે.’

એરિસ્ટોટલે પ્લેટોના રૂપતત્ત્વના સિદ્ધાંતમાં અનેક દોષ દર્શાવ્યા છે પરંતુ આ સિદ્ધાંતની મુખ્યત્વે બે પ્રકારની મુશ્કેલીઓ છે. એક તો એ કે અપરિવર્તિત અને અમૂર્ત રૂપતત્ત્વ ભૌતિક જગતની પરિવર્તિત અને મૂર્ત વસ્તુઓનું કારણ બની શકે નહીં. બીજું એ કે રૂપતત્ત્વ અને વસ્તુ વચ્ચે જે સંબંધ પ્લેટોએ બતાવ્યો છે તે પણ દોષયુક્ત છે. હવે આપણે એરિસ્ટોટલે કરેલ આક્ષેપોની ચર્ચા કરીશું.

1. એરિસ્ટોટલે અનુસાર દર્શનનો મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ શા માટે છે ? તેના ઉત્તરમાં પ્લેટો રૂપતત્ત્વનો નિર્દેશ કરે છે. જેમ કે એક ઘોડાના અસ્તિત્વનું કારણ ઘોડાનું રૂપતત્ત્વ છે. આ જ રીતે દરેક વસ્તુ વિશે સમજવાનું છે. અહીં એરિસ્ટોટલે પૂછે છે કે અચલ અને ગતિહીન ઘોડાનું રૂપતત્ત્વ ગતિવાન ઘોડાનું કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? વળી ઘોડાને જન્મ, શૈશવ, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા મૃત્યુ વગેરે ક્રમિક અવસ્થાઓ હોય છે ત્યારે આ સ્થિતિમાં તેનું કારણ રૂપતત્ત્વ કેવી રીતે હોઈ શકે.

2. પ્લેટો રૂપતત્ત્વોને અમૂર્ત પણ કહે છે. માટે તે મૂર્ત વસ્તુઓનું કારણ બની શકે નહીં.
3. પ્લેટો રૂપતત્ત્વોને અમૂર્ત અને અભૌતિક કહે છે પરંતુ તેઓ તેનું વર્ણન કરે છે ત્યારે એ તેવું લાગતું નથી. જેમ કે, જ્યારે તેઓ કહે છે કે મનુષ્યનું રૂપતત્ત્વ એક સર્વગુણ સંપન્ન, આદર્શ વ્યક્તિત્વવાળા મનુષ્યનું રૂપ હશે, જેની સંસારિક મનુષ્ય અનુકૃતિ છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે આ રૂપતત્ત્વ કોઈ નક્કર મૂર્ત વ્યક્તિનું છે. આથી એરિસ્ટોટલ કહે છે કે રૂપતત્ત્વોને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે એમ માનવું ખરેખર તો તેને નક્કર વ્યક્તિત્વ પ્રદાન કરવા જેવું જ છે.
4. પ્લેટો વસ્તુઓને રૂપતત્ત્વોની નકલો કહે છે. આ સંદર્ભમાં એરિસ્ટોટલ કહે છે કે પ્લેટો ઉલટી વાત કરે છે. વાસ્તવમાં રૂપતત્ત્વો જ વસ્તુઓની નકલો હોય છે. રૂપતત્ત્વો કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે એ સંદર્ભમાં તેઓ કહે છે કે જેમ ધર્મમાં દેવતાઓના રૂપની કલ્પના મનુષ્યની આકૃતિને આધારે કરવામાં આવે છે તેમ પ્લેટો વસ્તુઓને જોઈને રૂપતત્ત્વોની કલ્પના કરે છે.
5. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે પ્લેટોના રૂપતત્ત્વો વસ્તુઓની અનાવશ્યક પુનરાવૃત્તિ છે. દર્શનનું પ્રયોજન દૃશ્ય પદાર્થોની વ્યાખ્યા કરવાનું છે. તેના માટે પ્લેટો પદાર્થો જેવા રૂપતત્ત્વોની કલ્પના કરે છે, પરંતુ તેનાથી સમસ્યા હલ થવાને બદલે ઉલટાની વધે છે. એરિસ્ટોટલ અહીંયા પ્લેટોની તુલના એવા નાસમજ બાળક સાથે કરે છે જે એક ઢગલામાં પડેલી વસ્તુઓને ગણવામાં અસમર્થ હોવા છતાં વિચારે છે કે અગર આ બધી વસ્તુ તેને મળી જાય તો ગણવાનું સરળ બની જાય.
6. એરિસ્ટોટલના મતે પ્લેટોનું એ સમજાવવાનું પણ સંપૂર્ણપણે અતાર્કિક છે કે રૂપતત્ત્વોમાંથી વસ્તુઓ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? પ્લેટોએ તેને બે રીતે સમજાવ્યું છે. પહેલાં તેઓ કહે છે કે વસ્તુઓ રૂપતત્ત્વોની છાયા યા નકલ હોય છે, તેને પ્રતિબિંબવાદ કહેવામાં આવે છે. બીજી રીતે સમજાવતા તેઓ કહે છે કે જગતની વસ્તુઓમાં રૂપતત્ત્વનો અંશ હોય છે. આને અંશગ્રહણનો સિદ્ધાંત કહેવામાં આવે છે. પરંતુ સમજાવવાની આ બન્ને રીતો એરિસ્ટોટલ અનુસાર દષિયુક્ત છે. વાસ્તવમાં આ કેવળ કવિતામય ભાષાનો ઉપયોગ છે, તેની સાથે પ્લેટોને લગાવ છે. પરંતુ આ કોઈ સાચું સમાધાન નથી.

7. એરિસ્ટોટલ અનુસાર પ્લેટોના રૂપતત્ત્વ અને વસ્તુના સંબંધ પર વિચાર કરતા જણાય છે કે તેમાં તાર્કિક વિસંગતિ જોવા મળે છે. તેને એરિસ્ટોટલ ત્રીજો મનુષ્ય મૂલક તર્ક કહે છે. તેઓ કહે છે કે એક મનુષ્ય અને તેના રૂપતત્ત્વ વચ્ચે સંબંધ દર્શાવવા માટે આપણે ત્રીજા મનુષ્યની કલ્પના કરવી પડશે, કે જેમાં બન્નેના સામાન્ય ગુણ હોય. પરંતુ આ ત્રીજો મનુષ્ય અને સાંસારિક મનુષ્ય વચ્ચે સંબંધ દર્શાવવા માટે વળી એક મનુષ્યની કલ્પના કરવી પડશે અને આ ક્રમ ક્યારેય સમાપ્ત થશે નહીં. આને અનવસ્થાદોશ કહે છે.
8. એરિસ્ટોટલ એક બીજો મહત્વની વાત એ પણ કરે છે કે પ્લેટો રૂપતત્ત્વોને વસ્તુઓનો સાર કહે છે ત્યારે વસ્તુઓની બહાર રૂપતત્ત્વોને રાખવા યોગ્ય નથી, કેમ કે સાર હંમેશાં વસ્તુઓની અંદર જ હોય છે બહાર નહીં. મનુષ્યતા મનુષ્યની બહાર ક્યાંય હોય એ સંભવ નથી.

સમાપન :

આમ, પ્લેટોના રૂપતત્ત્વની આલોચના કર્યા પછી એરિસ્ટોટલ પોતાના દાર્શનિક વિચારોનો પ્રારંભ કરે છે. જો કે એરિસ્ટોટલ દ્વારા કરવામાં આવેલા ઉપરોક્ત આક્ષેપોમાંથી મોટાભાગના આક્ષેપોનો ઉલ્લેખ પ્લેટોએ પોતે પોતાના “પાર્મેનાઇદીઝ” નામના સંવાદમાં કર્યો છે. તેમ છતાં અનેક વિદ્વાનોના મતાનુસાર એરિસ્ટોટલે કરેલ ઉપરોક્ત આલોચના પ્લેટોને બરાબર ન સમજવાને કારણે કરવામાં આવેલ છે.

એરિસ્ટોટલનો આક્ષેપ છે કે ગતિહીન રૂપતત્ત્વ ગતિશીલ વસ્તુનું કારણ કેવી રીતે બની શકે ? પરંતુ એરિસ્ટોટલ એ ભૂલી જાય છે કે ગતિની વ્યાખ્યા માટે પ્લેટોએ ઈશ્વરને રજૂ કર્યા છે. પ્લેટોના દર્શનમાં ઈશ્વર ગતિદાતા છે. સ્વયં એરિસ્ટોટલ પણ પોતાના દર્શનમાં એ જ રીતે ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે.

વળી, પ્લેટો રૂપતત્ત્વોને ‘પર’ છે એમ કહે છે ત્યારે તેનો અર્થ એ છે કે તે વસ્તુ જગત પર આશ્રિત નથી પણ સ્વતંત્ર છે, એવો થાય છે.

ટૂંકા પ્રશ્નો :

૧. પ્લેટોને સોફિસ્ટોના ક્યા સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવું આવશ્યક લાગે છે ?

પ્લેટોના દર્શનમાં જ્ઞાનમીમાંસા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. પ્લેટોએ પણ જ્ઞાનના પ્રશ્નોને વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે કેમ કે એ તેમના યુગની માંગ હતી. સોક્રિસ્ટોએ જે જ્ઞાનમીમાંસા પ્રસ્તુત કરી હતી તે ‘જ્ઞાન એ જ સંવેદન છે’ તેનું ખંડન કરવું આવશ્યક હતું.

૨. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ વિષય સમગ્ર અનુભવ છે. કેમ ?

જીવ, જગત અને ઈશ્વર આ ત્રણ વિષયોમાં જ સમગ્ર તાત્ત્વિક ચર્ચા સમાવિષ્ટ છે. એ જ રીતે સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયારૂપ જ્ઞાનમીમાંસા, નીતિમીમાંસા અને સૌંદર્યમીમાંસા મળીને સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન રચાય છે.

વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ વિષય ખંડ ખંડમાં વહેંચાયેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર અનુભવ વિષે વિચારે છે. જો કે આનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે બધા પ્રકારના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો સવાળો. માત્ર વિગતોની આંશિકતા ભેગી કરવાથી સમગ્રની રચના થતી નથી. સમગ્રનો અભ્યાસ કરવા માટેની તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ પણ સમગ્રલક્ષી છે.

૩. જ્યોર્જ પેટ્રિક અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાનના કાર્યો ક્યા છે ?

જ્યોર્જ પેટ્રિક તત્ત્વજ્ઞાનના કાર્યોનો પરિચય આપતા કહે છે કે, “મારા મતે એમ કહી શકાય કે દર્શનશાસ્ત્રના બે કાર્યો છે. આ બન્ને વિજ્ઞાનના કાર્યોથી જુદાં છે. પ્રથમ કાર્ય છે સંપૂર્ણ વિશ્વની બાબતમાં, ખાસ કરીને તેના અર્થ, ઉદ્દેશ્ય અને મૂલ્યની બાબતમાં સભાનપણે વિચાર કરવો અને બીજું કાર્ય વ્યવહારું સામાન્ય બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન એ બન્નેને ઉપયોગમાં આવતા પ્રત્યયોનું આલોચનાત્મક પરીક્ષણ કરવું.” પેટ્રિક મહાશય પહેલાં ચિંતનાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન અને બીજાને વિવેચનાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન ગણાવે છે.

૪. પ્રો. એ. કે. રોઝર્સ અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય શું છે ?

પ્રો. એ. કે. રોઝર્સ જણાવે છે તે પ્રમાણે “તત્ત્વચિંતક જે પદો પ્રયોજે છે તેનું તાર્કિક વિશ્લેષણ કરવાનો અથવા તેના આંતરવિરોધો દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.” આમ, તાત્ત્વિક વિચારણાને માત્ર અનુભવને લગતી હકીકતો સાથે જ

નહિ પણ વિચારણા દ્વારા પ્રયોજીત પદો અને તેના સુસંવાદિત અર્થ સ્વરૂપો સાથે વધુ સંબંધ છે. દા. ત. ભૌતિકશાસ્ત્ર ગતિ, સ્થળ, કાળ વગેરેના ખ્યાલનો, રસાયણશાસ્ત્ર પદાર્થ અને ગુણધર્મના ખ્યાલનો ઉપયોગ કરે છે પણ તે સ્વયં શું બાબત છે તે સમજાવતું નથી. આ કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું છે.

૫. પ્લેટો અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાનીનું દષ્ટિબિંદુ કેવું હોય છે ?

પ્લેટોએ કહ્યું છે કે, “તત્ત્વજ્ઞાની મૂળભૂત માન્યતાઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ કરતી વખતે તત્ત્વજ્ઞાની આ કે તે માણસે આ કે તે સમયે ધરાવેલી માન્યતાઓની યાદી નથી કરતો પણ આવી માન્યતાઓ પર ચિંતન કરીને સમગ્ર માનવજીવન માટે અને સર્વકાળને માટે શાશ્વત રીતે સાચી હોય તેવી માન્યતાઓ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૬. પેટ્રિક અનુસાર આપણે કેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીએ છીએ ?

પેટ્રિક આ સંદર્ભમાં યોગ્ય જ લાખે છે કે, આપણે આ જગતના ફક્ત પરિમાણાત્મક જ્ઞાન, તેના ગાણિતિક સંબંધનું જ્ઞાન, તેની ઘટનાઓની આગાહીની જ ક્ષમતા મેળવવાની ઇચ્છા નથી કરતાં પરંતુ તેના આંતરિક ગુણાત્મક સ્વરૂપ અંગેનું જ્ઞાન પણ મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ.

૭. બર્નેટ કઈ બાબત માટે થેલિઝનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે ?

બર્નેટ યોગ્ય જ કહે છે કે “પરમ સત્તા સંબંધી પ્રશ્ન અતિ મહત્ત્વનો છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભલે ગમે તે રીતે આપવામાં આવ્યો હોય પણ જ્યાં આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં દર્શન વિદ્યમાન છે.”

૮. થેલિસે મિશ્રવાસીઓને શું શીખવ્યું હતું ?

મિશ્રવાસીઓને પિરામિડોના પડછાયાને આધારે તેની ઊંચાઈ માપવાનું શીખવ્યું હતું.

૯. થેલિસની માન્યતા શું હતી ?

(૧) થેલિસ પાણીને અંતિમ તત્ત્વ માનતા હતા. (૨) તેઓ પૃથ્વીને પાણી ઉપર તરતી માનતા હતા. (૩) તેઓ બધી વસ્તુઓમાં દૈવીય સત્તા રહેલી હોવાનું માનતા હતા.

૧૦. થેલિસના સંબંધમાં એરિસ્ટોટલનો મત શું છે ?

થેલિસના સંબંધમાં એરિસ્ટોટલનો ત્રીજો મત છે કે થેલિસ દરેક વસ્તુમાં દેવત્વનો સ્વીકાર કરતા હતા. પ્રશ્ન એ ઉપસિધત થાય છે કે થેલિસે જે જગતના અંતિમ તત્ત્વ તરીકે પાણીનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે જડ છે કે ચેતન ? એ સંબંધમાં કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ પાણીમાં ચેતનાનો સ્વીકાર કરવો એ થેલિસની અન્ય કલ્પના સાથે મેળ ખાતો નથી.

૧૧. મનુષ્ય સૌથી છેલ્લે અસ્તિત્વમાં આવ્યો તેનું કારણ એનેક્ઝિમેન્ડર શું આપે છે ?

મનુષ્ય શા માટે સૌથી છેલ્લે અસ્તિત્વમાં આવ્યો તેના માટેના કારણો પણ એનેક્ઝિમેન્ડર આપે છે. તેઓ કહે છે કે અન્ય કોઈ જીવ શૈશવાવસ્થામાં માનવશિશુ જેટલો અસહાય હતો નથી, તેનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અગર મનુષ્ય જેવો આજે છે તેવો પહેલેથી જ રહ્યો હોત તો તેનું અસ્તિત્વ પ્રારંભમાં જ નાશ પામ્યું હોત.

૧૨. ‘અસીમ’ ભૌતિક છે કે અભૌતિક ?

એનેક્ઝિમેન્ડરના અસીમ તત્ત્વને આપણે ઉપર પ્રમાણે બ્રહ્મ સાથે તુલના તો કરી પણ વાસ્તવમાં અસીમ બ્રહ્મની જે ચેતન છે કે નહિ ? એ પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે. આમ તો અસીમનું સ્વરૂપ ભૌતિક બતાવવામાં આવે છે, બર્નેટ તથા સ્ટેઈસે પણ તેને ભૌતિક તથા મૂર્ત જ ગણાવ્યું છે. જો કે જેલર અનુસાર તે દૈવીય ચેતન સત્તા છે.

૧૩. વાયુને મૂળ તત્ત્વ કહેવાના કારણો ક્યા છે ?

એનેક્ઝિમેનીઝ વાયુને મૂળતત્ત્વ કહેવાના બીજા અનેક કારણો આપે છે જે નીચે પ્રમાણે છે. -

૧. તે આપણા જીવનનો આધાર છે.

૨. તે સંપૂર્ણ વિશ્વનો આધાર પણ છે. વિશ્વ પોતાની બહાર રહેલ અસીમ સમુચ્ચયવડે સ્વાસ લે છે.

૩. વાયુ ગરમ અઠંડાની મધ્યમા રહે છે. તે બન્ને હોઈ શકે છે. જ્યારે આપણે મોં ખોલીને સ્વાસ લઈએ છીએ, તો તે ગરમ થઈ જાય છે અને જ્યારે મોં ને બંધ કરીને સ્વાસ લઈએ છીએ તો તે ઠંડી થઈ જાય છે.

૪. વાયુથી બધું જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સર્વ વસ્તુઓ, જે છે, જે થઈ ગઈ છે અથવા જે થવાની છે તે બધી જ વાયુની વંશજ છે.

૧૪. એનેક્ઝિમેનીઝે મૂળતત્ત્વમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ માટે કઈ બે પ્રક્રિયા દર્શાવી છે ?

એનેક્ઝિમેનીઝની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તેમણે મૂળતત્ત્વમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ માટે બે મૌલિક પ્રક્રિયા દર્શાવી છે. એક **વિરલીકરણ(Rarefaction)** અને **સંઘનન (Condensation)**. વાયુ જ્યારે વિરલ બની જાય છે ત્યારે તે અગ્નિ બની જાય છે. આ અગ્નિમાંથી સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા વગેરે આકાશીય પિંડોનું નિર્માણ થાય છે. બીજી બાજુ સંઘનનને કારણે મૂળતત્ત્વમાંથી પવનની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પવન અને સંઘનનથી વાદળ, પાણી પછી પૃથ્વી અને પથ્થર વગેરે ઠોસ પદાર્થોનું નિર્માણ થાય છે.

૧૫. માઈલેશિયસ સંપ્રદાયના મહત્વને દર્શાવવા માટે રસેલ શું કહે છે ?

માઈલેશિયસ સંપ્રદાયના મહત્વને દર્શાવવા માટે રસેલ કહે છે કે “તેનું મહત્વ તેની પ્રાપ્તિમાં નહીં પણ પ્રયત્નમાં છે.” ધર્મથી સ્વતંત્ર રહીને જે પ્રકારના સાહસ સાથે તેઓએ પોતાના દર્શનને પ્રગટ કર્યું છે તે પ્રસંશનીય છે.

૧૬. સંખ્યાની વિશેષતા શું છે ?

મૂળતત્ત્વ સંખ્યાને પાયથાગોરસ એકમ (એક) ના રૂપમાં સ્વીકારે છે. પરંતુ આ એકમની સાથે અનેકનો વિરોધ નથી હોતો. અનેક સ્વયં એકનો સમૂહ છે, આથી તેમાં પણ એકતા વિદ્યમાન છે.

૧૭. હેરાક્લાઈટસ ક્ષણિકવાદના સમર્થનમાં શું કહે છે ?

હેરાક્લાઈટસ ક્ષણિકવાદના સમર્થક છે. આ સંદર્ભમાં તેમનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે કે ‘તમે એક જ નદીમાં બે વખત સ્નાન કરી શકો નહીં.’ એક જ નદીમાં બે વખત સ્નાન ન કરી શકવાનો મતલબ એ છે કે આપણે પહેલા જે નદીમાં સ્નાન કર્યું હતું તે બીજી વખત સ્નાન કરતી વખતે પાણી બદલાઈ ગયું હશે.

૧૮. હેરાક્લાઈટસ વિરોધો વિશે શું માને છે ?

હેરાક્લાઈટસ સર્વ વિરોધોને સમાન માને છે. શુભ-અશુભ, જીવન-મૃત્યુ, જાગૃતિ-સ્વપ્ન, યુવાવસ્થા-વૃદ્ધાવસ્થા એ બધા સમાન છે, કારણ કે એ

એકબીજાના પરિવર્તિત રૂપ છે. તેમાંથી કાંઈ ખરાબ નથી- ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં તે સમાન છે. મનુષ્ય જ કોઈને સારા અને કોઈને ખરાબ કહે છે.

૧૯. પાર્મેનાઇડીઝ બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો વિશે શું માને છે ?

પાર્મેનાઇડીઝ બુદ્ધિવાદી દાર્શનિક છે. તેઓ બુદ્ધિને જ સત્ય જ્ઞાનનો સ્રોત માને છે. તેમના મતે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે કાંઈ દેખાય છે તે સત્ય હોતું નથી. સત્ય તો એક માત્ર બુદ્ધિ દ્વારા જ જાણી શકાય છે. મોટે ભાગે બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત જ્ઞાનમાં ભેદ હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સત્યાન્વેષીએ બુદ્ધિનો જ પક્ષ લેવો જોઈએ. સત્ય હંમેશાં બુદ્ધિના નિયમોને અનુકૂળ હોય છે. ઇન્દ્રિયો જ ભ્રમની જનની હોય છે.

૨૦. સત્ અદ્વૈત સ્વરૂપ છે. શાથી ?

સત્ એક છે તથા પોતે પોતાની રીતે પૂર્ણ છે. તેના સિવાયની બીજી કોઈ સત્તાના અસ્તિત્વની સંભાવના નથી, કારણ કે અન્ય સત્તા અગર સત્ બનશે તો તે અન્ય કહેવાશે નહીં અને જો તે અસત્ છે તો તે શૂન્ય છે, તેનું અસ્તિત્વ જ નથી.

૨૧. એનેક્ઝાગોરાસ નાઉઝને કેવું કહે છે ?

એનેક્ઝાગોરાસ નાઉઝને સ્વયંભૂ, સ્વસ્થ, સ્વતંત્ર, સ્વપ્રતિષ્ઠિત, નિરાકાર, અસીમ, પરમ શુદ્ધ તથા સ્વયં સાધ્ય પણ કહ્યું છે. તે જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિ છે તથા સંસારની સૂક્ષ્મતમથી લઈને વિશાળ વસ્તુઓ પર તેની સત્તા રહેલ છે.

૨૨. ડેમોક્રિટસ અનુસાર પરમાણુ કેવો છે ?

પરમાણુવાદીઓ કહે છે કે અગર કોઈ પદાર્થને સતત તોડતા જઈએ તો અંતમાં એક એવો ભાગ બાકી રહે છે જેનું આગળ પછી વિભાજન કરવું શક્ય નથી. આવા અંતિમ અવિભાજ્ય કણને પરમાણુ કહે છે. પરમાણુ માટે અંગ્રેજી શબ્દ Atom વપરાય છે. Atom શબ્દ બે ગ્રીક શબ્દોનો બનેલો છે, A નો અર્થ થાય છે ‘નહીં’ (Not) અને તોમ નો અર્થ થાય છે ‘કાપવું’ (cut). આ રીતે Atom એ છે જે કપાતું નથી અર્થાત્ જેને તોડી શકાતું નથી, જે અવિભાજ્ય છે. તેને તેઓ અસંખ્ય કહે છે.

૨૩. સોફિસ્ટોની લાક્ષણિકતા શું છે ?

પ્રચીન ગ્રીકના સમયના અનેક વિચારકોને ‘સોક્રિસ્ટ દાર્શનિક’ કહેવામાં આવે છે પરંતુ તેનો કોઈ સંપ્રદાય યા સંસ્થા ન હતી. તેને કારણે તેની કોઈ નિશ્ચિત વિચાર પદ્ધતિ પણ ન હતી. ન તો તેમનું નિશ્ચિત નિવાસ સ્થાન હતું. તેઓ સમગ્ર ગ્રીસમાં ફેલાયેલા હતા તથા એક સ્થાન પર સ્થિર રહેવાને બદલે અહીં-તહીં ફરતા રહેતા હતાં. લોકોને, ખાસ કરીને યુવાનોને શિક્ષિત કરવાનો તેમનો ધંધો હતો, અર્થાત્ માતબર ફી લઈને નવયુવકોને શિક્ષણ આપતા હતાં. તેમના શિક્ષણમાં રાજનીતિ, વક્તૃત્વકલા ઉપરાંત વ્યાકરણ, ભાષા, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ગણિત, ભૌતિક વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો પણ આવતા હતાં. તેમનો શિક્ષણનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે યુવાનોને સમાજ અને રાજ્યમાં કઈ રીતે પોતાનો બળવાન બનાવીને રહી શકાય તે શીખવવાનો હતો.

૨૪. પ્રોટાગોરસનો દાર્શનિક વિચાર શું છે ?

પ્રોટાગોરસના દર્શનનું પ્રખ્યાત વાક્ય છે, “મનુષ્ય વસ્તુમાત્રનો માપદંડ છે,” ખરેખર તો આ કેવળ પ્રોટાગોરસના દર્શનનું જ નહીં પણ સમગ્ર સોક્રિસ્ટ દર્શનનું કેન્દ્રિય વાક્ય છે. આ વાક્યમાંથી બે અર્થો તારવી શકાય — એક તો મનુષ્ય મહત્વપૂર્ણ છે અને બીજો સત્યતા વસ્તુનિષ્ઠ નહીં પણ આત્મનિષ્ઠ હોય છે.

૨૫. સોક્રિસ્ટોના વિચારોથી એથેન્સમાં શું પરિણામ આવ્યું ?

સોક્રિસ્ટોના આવા વિચારોથી એથેન્સના સમાજમાં એક પ્રકારની ક્રાંતિ થઈ હતી. તેનું એક ખરાબ પરિણામ એ આવ્યું કે એથેન્સના યુવાનો સ્વછંદી બન્યા. તેના પરિણામે સોક્રિસ્ટોની ખુબ નિંદા પણ થઈ. જો કે અહીં ઉલ્લેખનીય છે કે ખુદ પ્રોટાગોરસ ઇચ્છતા ન હતા કે યુવાનો મનમાની કરે. પ્રોટાગોરસ પોતે રીતરિવાજોનું સન્માન કરતા હતા.

૨૬. ગોર્જિયાસના ત્રણ સત્ય-વાક્યો કયા છે ?

ગોર્જિયાસના દાર્શનિક વિચારો તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘On Nature or the non-existent’ માં નીચેના ત્રણ સત્ય-વાક્યો દ્વારા વ્યક્ત થયા છે. -

4. કોઈ સત્ય નથી.

5. જો કોઈ સત્ય હોય તો પણ આપણે તેને જાણી શકતા નથી.

6. જો સત્યને કોઈ જાણી લે તો પણ તેને બીજાને સમજાવી શકાતું નથી.

૨૭. સોક્રેટીસ પર મુકવામાં આવેલા આરોપો જણાવો.

સોક્રેટીસ પર મુકવામાં આવેલ આરોપો નીચે પ્રમાણે છે. -

4. તેઓ રાષ્ટ્રના દેવતાઓમાં માનતા ન હતા.
5. તેઓ નવા દેવતાઓમાં વિશ્વાસ રાખતા હતા.
6. તેઓ એથેન્સના યુવાનોને પથભ્રષ્ટ કરતા હતા.

૨૮. વાદ-વિવાદાત્મક પદ્ધતિ એટલે શું ?

સોક્રેટીસ પોતાના શિષ્યોને ભાષણ દ્વારા શિક્ષણ આપવાને બદલે તેમની સાથે વાદ-વિવાદ તથા પ્રશ્નોત્તરી કરતા કરતા સત્ય સત્ય તરફ લઈ જતા હતા. આથી તેમની પદ્ધતિની એક વિશેષતા આપણે તે વિવાદાત્મક છે એમ પણ કહી શકીએ.

૨૯. એરિસ્ટોટલને એથેન્સ છોડવાની ફરજ કેમ પડી ?

ઈ.સ.પૂ. ૩૨૩ માં સિકંદરનું મૃત્યુ થયું. એથેન્સમાં મેસિડોન વિરોધી વાતાવરણ સર્જાયું. સોક્રેટીસની માફક એરિસ્ટોટલ વિરોધી આરોપ મૂકાયા. એથેન્સ છોડતા તેઓ બોલ્યા, “સોક્રેટીસની હત્યા કરી એથેન્સે એક મહાપાપ કર્યું છે, બીજું પાપ આચરવાની તક હું આપવા માગતો નથી.” એથેન્સ છોડી પોતાના મોસાળ કાલ્સીસ ગયા.

૩૦. ઉપાદાન કારણ એટલે શું ?

જે પદાર્થમાંથી વસ્તુઓનું સર્જન થાય છે તે વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. દા.ત. માટીનો ઘડો બનાવવા માટે માટી અને સોનાની મૂર્તિ માટે સોનું ઉપાદાન કારણ તરીકે જરૂરી બને છે. વસ્તુ જેમાંથી બને છે તે તેનું ઉપાદાન કારણ ગણાય છે.

